

DAGVERHAAL VAN PROF. DR. JAN VAN DER HOEVEN VAN ZIJN REIS IN 1824, NA- VERTELD DOOR ZIJN KLEINZoon MR. ABM. VAN DER HOEVEN

IK zou mijn grootvader na honderd jaar niet het woord hier geven, indien hij niet een bekende Nederlander was¹⁾. Prof. Harting – in zijn levensbeschrijving – zegt van hem, dat hij, met zijn broeders, den geslachtsnaam Van der Hoeven tot een der welluidendste in den lande gemaakt heeft, een getuigenis, dat de kleinzoon, na zooveel jaren, telkens weer, dankbaar, bevestigd ziet. Hierom past het mij mijn grootvader in hoofdzaak zelf te laten vertellen. Het reisverhaal, dat ik hier en daar wat zal mogen bekorten of voor afwisseling van tijd tot tijd in eigen woorden weergeven, vangt dan als volgt aan:

„Na mijne promotie²⁾ had ik eindelijk gelegenheid om mijn plan te volvoeren hetwelk ik mij sinds lang had voorgesteld, om Parijs te bezoeken en, na eenigen tijd aldaar te hebben vertoefd, langs den Rhijn terug te keeren, en alsdan tevens naar Heidelberg en vooral Frankfort te gaan om er den waardigen Soemmering³⁾ te ontmoeten.

Den 26 Juny verliet ik Utrecht, waarnaar ik mij den 24 be-
geven had⁴⁾, om er de vergadering van het Provinciaal
Genootschap bij te wonen, welke op den 25 plaats had.
Hoewel de vergadering op den 25sten niet afliep, vertrok ik
echter den 26sten, daar ik geen tijd te verliezen had en dewijl
mijn vriend De Vos⁵⁾ ook tegen dien dag uit Amsterdam

1) Geboren te Rotterdam 9 Febr. 1801, sinds 1826 hoogleeraar in
zoologie, mineralogie en geologie te Leiden, overl. aldaar 10 Maart 1868.

2) Tot doctor in de medicijnen, 11 Juni 1824, op een proefschrift:
De morbis aurium auditusque. 9 Nov. 1822 was hij reeds tot philos. nat.
doctor geprom., na verdediging zijner dissertatie: De sceletis piscium.

3) Samuel Thomas von Soemmering, beroemd anatoom, geboren te
Thorn in 1755, overleden te Frankfort in 1830.

4) Het buitenlandsch paspoort werd hem 19 Juni te Rotterdam ver-
strekt. Het signalement luidt: lang: 1 el, 7 palm 2 duim, haar en wenk-
brauwen: bruin, voorhoofd: ordinair, oogen: blauw, neus en mond:
matig, kin: rond, aangezicht: ovaal, baard: bruin, bijz. teekenen: geene.

5) Gerardus de Vos, student in de medicijnen te Amsterdam 1815–

20. JAN VAN DER HOEVEN OP 18 JARIGEN LEEFTIJD.
NAAR EEN OLIEVERFSCHILDERIJ.

naar Utrecht gekomen was om tezamen met mij naar Parijs te reizen.

's Ochtends na 8 uren verlieten wij Utrecht in eene diligence welke juist de gemakkelijkste niet was. Ik was reeds tweemaal heen en weder naar Braband geweest, doch tusschen Utrecht en Breda was mij de weg nieuw, daar ik de andere keeren van Rotterdam vertrokken was ¹⁾. Veel schoons leverde mij echter deze weg niet op. Gorkum waar ik nimmer geweest was beviel mij beter, dan ik gedacht had. Zooveel men bij het doorrijden met eene diligence kan oordeelen is het eene niet onaardige stad. Schoon was bij het overvaren het uitzigt op Loevestein en Workum, en de herinnering aan een' Hugo de Groot werd verlevendigd, op welken onze natie roem zal dragen, zoolang zij echt hollands denkt. Dit geheele waterveld herinnert ons aan vele verschillende gebeurtenissen in ons vaderland.

Wij klommen wederom in ons rijdtuig; eene diligence is tot bespiegelingen weinig geschikt; met het gedurig zien van nieuwe voorwerpen verdwijnt elke indruk even spoedig, als dezelve ontstaan is. Ook veranderden wij van tijd tot tijd van gezelschap. Een of twee uren van Oosterhout beklom een heer het rijdtuig om tot Oosterhout met ons mede te rijden. Hij was in 1787 te Leijden geweest en spoedig bemerkte ik, dat hij tot de medische faculteit behoorde. Daar ik hem nu voor geen doctor aanzag, vroeg ik hem of hij obstetrie (verloskunde) beoefende. Zijn antwoord was neen! maar de accouchementen en chirurgie. Gelukkig kon ik mijne lachspieren in bedwang houden, maar mijn vriend De Vos, die zooveel zelfbeheersching niet bezat, vond gelukkig op den weg iets, hetgeen hij tot reden van zijn lagchen op kon geven.

's Avonds ten 11 uren kwamen wij te Antwerpen aan; moede van het rijden en vrij hongerig, daar wij te Breda niet dan wat brood met vleesch en dat in den haast gegeten had-

1818, vertrok in 1819 naar Leiden, waar hij philosophie en medicijnen studeerde en in 1823 in de chemie promoveerde op een proefschrift: *Commutatio chemica de incrustato Rakaniensi*.

1) Er waren in 1818 twee postwagens van Rotterdam op Antwerpen, een stedelijke over Willemstad en Bergen op Zoom en een particuliere over Breda. In 1824 reed alleen de Koninklijke postwagen van Busso en Comp. Zie Rott. Cour. 4 April 1818 en 23 Maart 1824.

den. Wij hadden het te Breda slecht en duur gevonden, zoodat indien ik ooit weder over Utrecht naar Antwerpen ging het beter zoude zijn te Gorkum te eten, waar wij zeer tevreden geweest waren over hetgeen wij in de herberg genomen hadden.

In Antwerpen bleven wij den 27 Juny. Ik zag andermaal de Cathédrale, en de schoone verzameling schilderijen, waaronder zich zoovele meesterstukken van het onbegrijpelijk vruchtbare vernuft van Rubbens bevinden. Wij wandelden 's avonds naar Berchem, waar het kermis was en waar eene ontzettende menigte menschen zamen gevloeid was, om bier te drinken. 's Avonds stroomde het de poort van Antwerpen tegen 9 ure binnen, en algemeene vrolijkheid scheen overal verspreid. Het is of hier reeds de Fransche geest, in de nabijheid van de Fransche grenzen begint; en men leeft er reeds geheel anders dan in Holland, zonder zorgen en voor het oogenblik. Het is een goed volkje maar hoe weinigen denken er aan, dat men hier op aarde toch nog wat beters kan doen en doen moet, dan zijne beroepsbezigheden tamelijk waarnemen en zijn kanneke leuvensch of peterman drinken, den eenen dag voor, den anderen na, totdat men sterft. Van Berchem gingen wij naar het Maison aux Gauffres te Antwerpen, een lang gebouw, zonder eenigen smaak, waar het ontzettend vol en benauwd was. Wafelen zag men er bijna niet, maar de bier-Bachus der Vlamingen stortte er zijnen overvloed in pottetekens, littres, flesschen en kannekens. Wij zagen hier wederom vele menschen, die wij in het Robinet bij Berchem ontmoet hadden.

Het Fransch spreken is in Antwerpen nog vrij algemeen, hoewel het mij minder vreemd voorkomt Vlaamsch te hooren dan in 1820.

Wij logeerden in het Hôtel d'Angleterre, waar wij zeer tevreden waren. Des morgens om 7 uren van den 28 Juny vertrokken wij uit Antwerpen en kwamen tegen den middag te Brussel aan. De schoone weg werd mij nog aangenaamer door het heerlijkste weder van eenen onbewolkten zomerdag. Het inademen van de lucht zelve was mij aangenaam en het was alsof een nieuw leven mij bezielde. Het gevoel van bestaan is somtijds op zichzelve een aangenaam gevoel. De

bergachtige straatweg gaf hier en daar heerlijke en wijduitgestrekte panoramatische gezigten. Bijzonder schoon is de weg van Vilvoorden tot Brussel, waar wij aan onze linkerhand een kanaal hadden en aan de regterkant onderscheidene landhuizen voorbij reden, die met eenvoudige landhoeven en heuvelen, waarop het goudgeel graan golfde, afwisselden. Men rijdt hier ook het kasteel van Laeken, dat bijzonder schoon gelegen is, voorbij.

Brussel had ik in 4 jaren tijds merkelijk veranderd gevonden. Wij meenden eerst 's avonds nog op Parijs te vertrekken maar daar de coupé ¹⁾ van de diligence reeds bezet was, zoo verkozen wij liever den volgenden dag af te reizen. Het is ook in de daad eene reis, waartoe men zich door eenige rust wel mag voorbereiden, en ik was van den 24 Juny tot nu toe om den anderen dag op de diligence geweest, terwijl ik sinds eenige maanden, te Leiden aan mijne dissertatie werkende, een zittend leven geleid had. Het onderscheid was dus te groot. Onzen tijd te Brussel maakten wij ons zooveel wij konden ten nutte. Het was jammer, dat juist op den avond van ons vertrek, den 29 Juny, Talma ²⁾, die eenige representatiën te Brussel gaf, speelde, doch wij wilden niet langer vertoeven en hoopten, dat Talma weldra te Parijs zoude terugkeeren. Den 28 wandelden wij des avonds de boulevards om, welke sedert 1820 in fraaye wandelingen vervormd waren. Het was voor mij dus geheel nieuw. Vele prachtige huizen waren gebouwd en rezen er als door eene magische betoovering in korten tijd omhoog. Den 29 zagen wij 's ochtends het museum van schilderijen, dat ik vroeger ook reeds gezien had. Hoewel het grooter is, dan dat van Antwerpen, is echter de verzameling in de laatstgenoemde stad keuriger en uitgezochter. Men ontmoet hier vele middelmatige schilderijen, doch ook eene menigte goede. Ook uit de Italiaansche school zijn er eenigen die mij uitstekend bevielen.

Den 29 Junij vertrokken wij 's avonds ten 9 ure van Brus-

1) Coupé (afgesneden, halve koets) is de voorste afdeeling van een diligence, met twee of drie zitplaatsen. Zie blz. 100.

2) François Jos. Talma, beroemd tooneelspeler, geboren te Parijs in 1763, overleden aldaar in 1826.

sel in de coupé der diligence. Deze is voor 3 personen ingericht. Wij bleven er met ons beiden alleen, en dit maakte ons de reis gemakkelijk. Dit gedeelte van het rijdtuig is zeer goed ingericht, en geeft beter gelegenheid dan het ruim van de diligence om de omstreken te leeren kennen. Wij betaalden tot Parijs 45 francs; in het ruim van de diligence betaalt men slechts 37. Een onweder, dat in den namiddag op den heeten morgen gevolgd was, begon weder even voor ons afrijden. Wij hadden echter verder geen donder, hoewel de lucht vrij bewolkt en donker bleef, 's nachts was er veel wind. Wij konden van de plaatsen die wij dien nacht doorreden niet veel zien, 't geen mij te meer speet daar ik toch in de diligence weinig slapen kon. Het slapen in een rijdtuig heb ik nooit goed gekend. Van Halle, Braine le Comte enz. zagen wij weinig. Om half 3 uren was het licht reeds genoegzaam om alles vrij wel te onderscheiden. Te Mons kwamen wij vóór 5 uren aan. Mons is zeer pitoresk op eene hoogte gelegen; de stad zelve beviel mij bij het doorrijden zeer slecht. Buiten Mons heeft men enkele fraaije gezichten, maar verderop bij Quievrain wordt alles hoogst eentonig; het is een vlak land, dat echter niet laag is, en overal met uitgestrekte graanvelden bedekt is. Boerenwoningen ziet men hier niet, daar de boeren in de dorpen bijeen schijnen te woonen. Het is dus geheel anders dan in Holland, waar in de dorpen rondom de kerk eenige woningen verzameld zijn, terwijl de overigen in de velden zelve liggen. De grond, die zwartachtig van kleur is, geeft het geheel geen vroolijker uitzigt.

Te Quievrain kwamen wij op fransche grenzen en hier werd onze bagage 't eerst onderzocht. Ik zeide dat de boeken die ik bij mij had meest duitsche boeken waren, en dat zij van geneeskundigen inhoud waren. Nadat mijn koffer met vele bescheidenheid onderzocht was, zeide ik, dat er in mijn hoesendoos ook nog boeken waren, en of ik die moest openmaken. Toen men dit verlangde, kreeg de commissaris een exemplaar van mijne pas gedrukte Verhandeling over de eindoorzaken in handen. Toen hij de Hollandsche titel, dien men (zonderling genoeg) te Utrecht goed gevonden had voor dit werkje te plaatsen, gezien had, zeide hij: Voilà encore de l'allemand, je ne m'y entends pas. Te Valenciennes,

waar wij om half elf aankwamen en tot over 12 uren bleven, aten wij het een en ander. Zeer slecht was er ons diné, dat wij om 11 uren namen. Valenciennes is eene akelige stad en alles scheen er zeer in verval. Op de markt, waar het vrij druk was, was het stadhuis geplaatst, dat mede zijne beste dagen gehad had. Hier kregen wij een passeport provisoire, terwijl men het onze behield om het naar Parijs op te zenden. Ook werden te Valenciennes onze koffers andermaal onderzocht. Wij zagen een uur van Cambray een meisje bedelen dat, naar ik gis, 15 jaren oud zal geweest zijn, en op handen en voeten liep. Zij deed dit met veel vaardigheid, en hield daarbij van tijd tot tijd de eene hand omhoog, om eene aalmoes af te vragen. Eene kromming der ruggegraat scheen de oorzaak van dit gebrek te zijn, 't geen ik nimmer meer had waargenomen. Of dit onmenschenlijke ook den geest drukt en verdierlijkt weet ik niet. Ik zou het echter wel denken.

Te Cambray kwamen wij omtrent 4 uren en te Peronne om 8 uren. Hadden wij vroeg gedineerd, wij soupeerden nu ook in de vroegte, hier te Peronne, waar wij het zeer goed hadden, en althans veel beter dan te Valenciennes. Dit was ons laatste maal, dat wij voor onze aankomst te Parijs hielden. Digt bij Parijs hadden wij van tijd tot tijd heerlijke uitzigten. Het is er heuvelachtig en graanvelden wisselen met boschachtige bergtoppen op eene aangename wijze af. Bijzonder beviel mij het rijden over en tusschen de bergen, waar men groote blokken gyps graaft. Wij hadden Montmorency aan onze rechterhand en de weg is met zwaar geboomte beplant. Jammer maar, dat digt bij Parijs eene aanhoudende regen begon te vallen, die ons den Montmartre slechts als door nevelen liet zien; terwijl wij met dien regen het onafzienbare Parijs inreden, hetgeen ons op het eerste gezigt in het geheel niet beviel.

PARIJS

Wij kwamen dan op den 1 July te Parijs. Hier reed de diligence naar de Rue notre Dame des Victoires. Onze bagages werden voor de derde reize onderzocht. Dit onderzoek had echter nog minder te beduiden dan de twee vorigen. Hierop lieten wij een fiacre komen, plaatsten er onze koffers

in en lieten ons met deze bagage naar de Rue du Colombier rijden, waar wij in het Hôtel de Saxe op raad van Prof. Reinwardt ¹⁾ zouden gaan logeeren. Wij vonden hier slechts twee kamertjes, die zeer in de hoogte waren, open; maar kregen toezegging, dat er weldra andere open zouden komen, die beter waren. Zij bevielen ons slecht; wij besloten er echter te blijven en accordeerden voor 50 frcs. in de maand voor deze kamers of 70 voor de andere voor ons beiden. De meubelen waren juist in geen beste toestand, en op een groote fauteuil kon mijn vriend De Vos niet nederzitten, zonder een wolk van stof te doen oprijzen. Wij waren vermoeid en zeer hongerig, daar het nu bijna 12 uren was, en wij sedert den vorigen avond 8 uren niets gegeten hadden. Dit, en het slegte weer, bragt toe, om ons Parijs juist niet van de aangenaamste zijde te doen beschouwen. Wij vonden na zoolang in een rijdtuig gezeten te hebben, de behoefte om van kleederen te veranderen dringender, dan die om aan onze eetlust audiëntie te geven. Na dus eenige oogenblikken aan de zindelijkheid te hebben gewijd, gingen wij in een naburig koffyhuys ons wat ververschen; daarop schreven wij beiden aan onze betrekkingen en in deze brieven verborgen wij den slechten indruk niet, dien Parijs op ons gemaakt had.

's Middags gingen wij eeten in het Palais Royal. Ik zal hier van het Palais Royal niets optekenen, omdat men er in alle beschrijvingen van Parijs veel van gemeld vindt. Het is een wonderlijk en in het eerst geheel verwarrend schouwspel, zoovele winkels van allerlei aard, doch vooral galanteriewinkels, met eene menigte cafés en restauratiën onder eenen gevel vereenigd te zien. Men gaat onder gaanderijen en in deze overdekte gaanderijen zijn alle winkels. De winkeliers schijnen echter gewoonlijk elders te wonen of in de omliggende straten, zooals de Rue de Beaujolais, Rue de Valois, met hunne winkels uit te komen. Voor woonplaatsen is er ook geene ruimte genoeg. Men kan het dus het best bij kramen op de kermissen in onze groote Hollandsche steden vergelijken. In de achterste ruimte van het Palais Royal is eene

1) Caspar Georg Carl Reinwardt, geboren te Lüttringhausen in 1773, aanvaardde 3 Mei 1823 het hoogleeraarsambt in de schei- en kruidkunde en natuurlijke historie te Leiden, overleden aldaar in 1854.

soort van tuin, waarin eene vrij aardige fontein. De gevel van het Palais royal in de Rue St. Honoré, hoewel zij vrij groot is, doet ons echter de uitgestrektheid van dit gedeelte van Parijs niet gissen, hetwelk vooral zeer diep is. Wij aten er no. 160 voor 2 fr. par tête in eene restauratie à la carte en eene halve flesch wijn er onder begrepen. Het was hier zeer goed en beviel ons hier beter dan in twee andere restauratiën, waar wij de volgende dagen aten. De prijs is matig. Men heeft daarvoor 1 portie soupe, 3 schotels die men uit de kaart kiezen kan, en eene portie vruchten naar verkiezing en brood en wijn.

De straten in Parijs zijn morsig en niet makkelijk om te bewandelen. Groote steenen bedekken dezelve; kleine steenen langs de huizen ziet men hier niet. Ook heeft men hier geene gooten langs de huizen, maar de straat helt in het midden af. Hierdoor wordt een ruisseau gevormd, waarin het vuile water der huizen zich uitstort, en deze ruisseau ontlast zich hier en daar in diepere, onder de straten henenlopende, gangen, hetwelk op sommige plaatsen kleine watervallen vormt, die door hun geklater aan de watervallen in hollandsche tuinen herinneren. Als hier de regen nog bijkomt, zwellen deze ruisseaus aanmerkelijk. Daarenboven is de straat glibberig, terwijl men aan het boenen van dezelve niet denkt, en allerlei vuiligheid op dezelve werpt. Men moet dus van tijd tot tijd met moeite zijn evenwigt bewaren. Voeg hierbij, dat eene menigte fiacres, carricles en zware vragtkarren elkander gedurig kruisen, en er zulk een geraas op straat is, dat men dikwerf niet weet naar welke kant men zich wenden zal om niet overreden, of met de bruine modderspatten van de ruisseau, waardoor de wielen der rijdtuigen heenen rollen, overdekt te worden. De winkelhuizen zijn met groote borden voorzien en verschillend gekleurd. Een rei van reusachtige letters verkondigt u wat er te koop is, en hoe de koopman heet. Voorts zijn de steenen tusschen de glazen alle met letters bedekt, en dikwijls de glazen zelve nog beschilderd. Er hangen daarenboven dikwerf nog kolossale houten teekens van 't geen er te koop is met verschillende kleuren.

Er is een wonderlijk mengsel van netheid en morsigheid in Parijs. Bijzonder ziet men dit ook in de fiacres. Als men de

fraaije gebombeerde koetsen ziet, dan zou men ze, zoo de paarden en de slechte plunje van den koetsier het niet toonde, voor rijdtuigen van gegoede particulieren houden. Maar naauwelijks is men in zulk een fiacre geklommen of het tooneel verandert, en de slechte toestand van het bekleedsel, dat dikwijls bij lappen nederhangt en gewoonlijk verschoten en oud is, kan ons naauwelijks doen gelooven, dat het dezelfde koets is. Wij zagen dien dag het schoone bronzen standbeeld van Henri Quatre”.

Reeds dienzelfden dag (1 Juli) liet mijn grootvader zich des avonds in een fiacre naar den Jardin des plantes brengen, om er Cuvier ¹⁾ te spreken. Cuvier was echter uit en de reiziger ging toen een bezoek brengen aan De Lamarck ²⁾. Het was reeds donker. Lamarck woonde over het Museum in een steenen huis op de tweede verdieping, „au second”. Lamarck was toen geheel blind en ontving den bezoeker vriendelijk. De jonge doctor beschrijft hem als een vierkant sterk grijsaard, niet groot en met een gezonde kleur. Eene afbeelding van hem in de verzameling van de Dictionnaire d’histoire naturelle bleek hem vrij wel te gelijken. Het gesprek liep over de Encrinus. De reiziger had vijf exemplaren, die niet fossiel waren, bij Prof. Bennet ³⁾ gezien. Dit was nieuw voor Lamarck. Van de Encrini sessiles met een krans van gearticuleerde tentaculi rondom den mond, die de bezoeker hem, zoo goed hij kon, beschreef, dacht hij dat ze misschien tot de familie der Asteriden behoorden. Hij meende een dergelijk genus beschreven te hebben waarvan hij zich echter den naam niet herinnerde. Het was bij hem nu juist niet weelderig ingericht. In zijne blindheid scheen hij tevreden te zijn. Hij vertelde, dat zijne dochter de twee laatste deelen van zijne „Histoire des animaux sans vertèbres” volgens de cahiers zijner lessen en „sous sa

1) Georges Chr. L. D. Cuvier, beroemd Fransch natuurkundige, geboren te Montbéliard in 1769, overleden te Parijs in 1832.

2) Jean B. P. A. de Monet de Lamarck, beroemd Fransch natuurkundige, geboren te Barentin in 1744, overleden te Parijs in 1829.

3) Dr. Jan Arnold Bennet, geboren te Leiden in 1758, benoemd tot hoogleeraar aldaar in de landhuishoudkunde in 1815, doch wegens zwakke gezondheid in 1817 eervol ontslagen, overleden in 1828.

dictée" geschreven had. Lamarck was geheel in het wit, in een linnen jasje en met een slaapmuts gedekt.

Den volgenden dag (2 Juli) beklom de schrijver van het journaal den toren van de Eglise de nôtre Dame op het Ile du Palais. Het heerlijk uitzicht over de stad wordt zeer geroemd. Bij de kerk werd het groote Hôtel Dieu gezien. Over dit handelt het dagverhaal later uitvoerig. De reizigers zagen dien dag ook de kerk St. Eustache, de Halle aux bleds, een ontzaggeijk gebouw met een wijden en groot-schen koepel en op de Place des victoires het nieuw vervaardigde bronzen standbeeld van Lodewijk den Veertiende te paard, dat zij zeer schoon vonden, doch waarboven zij den Henri Quatre van den Pont Neuf stelden. In de Préfecture de police, waar zij hunne passen moesten afhalen, zeide men hun, dat men ze van Valenciennes nog niet ontvangen had. De reizigers zagen dien ochtend ook nog de Halle aux vins, die zeer uitgestrekt is. De wijn wordt er geborgen, daar de kooplieden geen pakhuizen bij hunne woningen hebben. Er waren kleine koepeltjes voor de verschillende handelaars, waarop hun naam en hun woonplaats in Parijs stond aange-teekend. 's-Avonds gingen de vrienden naar het Theatre de l'Opera Comique, waar zij le Coq de village, le nouveau Vallet de chambre en Jean de Paris zagen. De zaal was ruim en er waren met loges en amphitheater mede zeven rijen van gaanderijen boven elkander. Het orkest was goed bezet, maar de acteurs waren matig en uitstekende zangers werden er niet gehoord. De koffiekamer was zeer fraai en ruim ingericht. Tot verbazing der reizigers zagen zij hier ook dames met hunne heeren wandelen, hetgeen toentertijd in Holland onbekend was.

3 Juli werd het Louvre bezocht. De menigte schilderijen, die men hier in de heerlijk en grootsch ingerichte gaanderijen zag, verblindden hen. Bijna drie uren bleven zij er. Zij waren toen te vermoeid en moesten eindigen hoewel zij de helft der schilderijen – gezwegen van de beelden en teekeningen – nog niet hadden gezien. De bijzondere aandacht trokken groote schilderijen van Berchem, stukken van Dou en van Ruisdael. De schilderijen uit de Fransche school vielen hun over 't geheel tegen. Toen gingen zij de Ecole de

mosaïque bezien. Zij zagen hier het mozaïek maken en beschouwden daarna groote stukken, die hier vervaardigd waren van mozaïek op de Romeinsche en Florentijnsche manier. De eerste manier bestond in het bezigen van kleine vierkante steentjes, die aan elkander gelijk zijn, terwijl men voor het Florentijnsch mozaïekwerk gebruik maakte van groote stukken steen en daartoe, tot verkrijging van de verlangde teekening, van de verschillende kleuren en vlammen der steenen partij wist te trekken. Dat het met de vermoeidheid der beide reizigers nogal schikte blijkt wel uit het feit, dat zij dien ochtend ook nog zagen de Bibliothèque Mazarine welke geplaatst was bij het Palais de l'Institut, eene vrij groote verzameling, die op eene voortreffelijke wijze ingericht bleek. 's Avonds wandelden de vrienden nog in den Jardin du Luxembourg. Deze tuin wordt als tamelijk uitgestrekt beschreven. De tuin was nog in den trant der vorige (18de eeuw) aangelegd, hetgeen toen nog veel gebruikelijk schijnt te zijn geweest.

4 Juli ging mijn grootvader met zijn vriend ter kerk bij den protestantschen leeraar Marron ¹⁾ in de Rue St. Antoine, Eglise de St. Marie. Er waren toen in Parijs twee protestantsche kerken n.l. deze en eene grootere de Eglise de l'oratoire, rue St. Honoré. Grootvader trof in de kerk niet veel mensen, vooral weinig mannen, aan. De godsdienstoefening duurde van 11 uren tot kwartier over 12. Marron preekte met veel vuur en met eene zekere waardigheid. Hoewel reeds bejaard beschikte hij over veel zeggingskracht.

Dien dag zagen zij ook den tuin der Tuilleries en in de vallende en wegstuivende droppen van de fontein bemerkten zij den regenboog, gelijk men dit in de stuivende watervallen op de Zwitsersche gebergten waarneemt. Ook bezochten zij andermaal de gaanderijen van het Louvre. Zij bepaalden zich nu bij de beelden die beneden geplaatst waren en vroegen zich af hoe het geweest moet zijn vóór 1815, toen hier nog de uit Italië geroofde stukken bij waren. De menigte vermoeide hen bijna. Zondags was toen het Louvre voor het publiek geöpend, zoodat het er dan ook verbazend vol was.

1) Paul Henri Marron, Fransch predikant, geboren te Leiden in 1754, overleden aan de cholera te Parijs in 1832.

Mijn grootvader merkte op, dat „vrouwen even zoowel als heeren” in deze gaanderijen wandelden. Soms hoorde hij er wel kluchtige dingen. Titus’ beeld beschouwende vroeg een knaapje: „Papa, c’est là un roi romain, n’est (ce) pas?” en de vader, ’t zij dat hij niet beter wist, ’t zij dat hij te goed royalist was om van een keizer te durven spreken, antwoordde zonder bedenken: „ja”. ’s Avonds wandelden zij andermaal in den Jardin du Luxembourg, waar eene menigte menschen verzameld was. Den volgenden dag, den 5den Juli, werd de poging om Cuvier te bezoeken hernieuwd. Om de belangrikheid dezer ontmoeting acht ik het beter hier weer eenigen tijd den schrijver van het reisverhaal ongestoord zelf het woord te laten. Hij schreef dan:

„’s Ochtends om half tien uren ging ik naar Cuvier in den Jardin des Plantes, dien ik echter voor het oogenblik niet spreken kon, daar hij ongesteld was. Monsieur est incommodé, on ne peut pas lui parler présentement, il s’est fait mettre des sangsues. Een uur daarna kon ik weerom komen. Ik besteedde dien tijd om den ruimen aanleg van den tuin te doorwandelen en om Latreille ¹⁾ te bezoeken, die echter mede niet te huis was. Toen ik bij Cuvier terug kwam moest ik door eene menigte kleine boekvertrekken, die zeer net ingerigt waren en alle met elkander correspondeerden, henen gaan, en kwam eindelijk in een kamer, waar zijn secretaris werkte, waarop een klein hokje volgde, waarin Cuvier zat. Hij zat gebukt voor een klein tafeltje, bezig met een ontleedden *Lophius piscatorius* af te teekenen. Cuvier is van eene middelmatige lengte, doch eer klein dan groot. Hij is hoog in de schouders, en heeft een groot hoofd. Zijn haar is blond en grijs, en zijne oogen zijn licht blaauw. Hij heeft eene bleeke kleur en eene litographie, die Vrolik ²⁾ mij heeft medegebragt, gelijkt uitstekend op hem. Op een groot bovenlijf volgt een kort onderlijf; hij heeft een eenigzins waggelenden gang. Hij was

1) Pierre André Latreille, Fransch natuurkundige, geboren te Brives in 1762, overleden te Parijs in 1833.

2) Willem Vrolik, geboren te Amsterdam in 1801, student te Amsterdam en Utrecht, ging in 1822 voor zes maanden naar Parijs om aan den Jardin des Plantes zijn studiën voort te zetten. Na zijn terugkeer promoveerde hij 10 Juni 1823 tot med. doctor en vestigde zich als praktiseerend geneesheer te Amsterdam.

in négligé en in een groene jas gekleed, terwijl hij een wijde das omgeworpen had. Hij ontving mij vriendelijk, doch even gelijk een minister iemand ontvangt. Hij gaf mij een stoel en bood mij aan om terstond in het museum van vergelijkende ontleedkunde met mij te gaan. Ik bemerkte spoedig, dat hij zulks verlangde, dewijl hij vele bezigheden had. Hij geleidde mij dus derwaarts en gaf aan den custos last om mij altijd in te laten op welk uur van den dag ik ook kwam. Ik had hem mijne dissertatie *De morbis aurium auditusque* en mijne Prijsverhandeling over de eindoorzaken gebragt. Over de verzameling van vergelijkende ontleedkunde zal ik hier nog niets zeggen. Ik bleef er te kort om er over te kunnen oordeelen daar ik om 12 uren eene les van Geoffroy St. Hilaire ¹⁾, die driemaal 's weeks over de mammalia les geeft, wilde gaan hooren.

Geoffroy St. Hilaire was juist met zijne les begonnen. Hij is een welgevormd man met eene levendige physiognomie. De twee portretten, die ik van hem gezien heb, het eene lithographie, het ander behoorende tot de collectie van de *Dictionnaire d'histoire naturelle* gelijken niet genoegzaam, hoewel eenigzins. Hiertoe kan bijdragen, dat hij daar met een kaal voorhoofd is afgebeeld, en thans eene naturel draagt. Hij was zeer net gekleed, en stond achter een lange tafel uit het hoofd te spreken. Hij dronk veel water en had zulks in eene karaf naast zich staan. Hij wandelde onophoudelijk op en neer, en sprak met te veel vuur en overhaasting om altijd goed en duidelijk te spreken. Hij was juist aan de *monotrèmes* bezig en verhaalde van den *Ornithorhynchus*, welken hij onlangs ontleed had, veel belangrijks. Buiten een groot aantal toehoorders van allerley leeftijd en stand (naar ik gis wel 60 of 70) waren er ook twee dames tegenwoordig, hetgeen mij te minder met het *décor* scheen overeen te komen daar Geoffroy zeer breedvoerig over de *organa generationis* sprak, en zulks met afteekeningen ophelderde. Hij had voorts opgezette voorwerpen van de *Echidna* en *Ornithorhynchus* en ook skeletten, waarmede hij zijne voordragt ophelderde. Nadat de les was afgelopen ging ik naar

1) Etienne Geoffroy Saint-Hilaire, beroemd Fransch natuurkundige, geboren te Etampes in 1772, overleden te Parijs in 1844.

hem toe en zeide hem mijn naam; hij schudde mij de hand en zeide, dat hij blijde was kennis met mij te maken. Hij ontving mij met de meeste vriendelijkheid en noodigde mij uit bij hem te komen. Voorts beloofde hij mij een stukje dat eerstdaags uit zou komen. „Vous serez le premier qui l'aurez; je fais beaucoup de cas de vous, comme vous méritez”. Daar hij in den tuin iemand ontmoette, die hem spreken wilde, braken wij ons gesprek af. 's Avonds ging ik met De Vos eenige commissiën verrigten. Vervolgens schreven wij aan onze journalen en leidden ons vroeg ter ruste, om 's anderen daags vroeg op te staan.

6 July. 's Ochtends gingen wij naar het Hôtel-Dieu om er Dupuitren ¹⁾ te hooren. Om zeven uren kwam Dupuitren in de zaal gevolgd door een duitschen professor in de physiologie, zoo ik meen Koreff genoemd, die voor 3 jaren verlof heeft om buitenslands te reizen. Dupuitren is een man van 50 jaren, naar ik gis; hij was in een groene jas gekleed, en had een wit sloofje voor, gelijk de élèves der chirurgie, die dienst deden. Langzaam en met eene zekere statigheid, met de armen op de rug, liep hij van het eene bed naar het andere, liet de verbanden los maken en gaf een kort voorschrift. Dan eens was het eau de gomme, dan weder deux tiers, dan weder portion assortie, dan een bain enz. Ook gaf hij dikwerf eene korte prognosticatie. Cela sera guéri en peu de jours j'espère enz. Lang hield hij zich niet bij een ziekbed op, en ver de meesten ging hij geheel voorbij. Desnietegenstaande gingen er 2 uren met het bezoeken der zieken om, dewijl derzelver getal verbazend is. De zalen zijn zeer ruim en hoog; tusschen elke rij bedden is eene groote ruimte en tusschen elk bed een afstand van de breedte van bijna twee bedden. Men kon zien dat men in een Roomsche land was; de zalen droegen de naam van: Salle de St. Paul, de St. Bernard enz. Ook zagen wij een altaar, en door de zalen wandelden gedurig de soeurs charitables op en neer, die de verzorging der zieken hebben. De aandrang was zóó groot, dat wij bijna niets zien konden. Na den afloop der bezoeken gaf Dupuitren nog verslag van het een en ander belangrijk

1) Guillaume Dupuytren, beroemd Fransch chirurg, geboren te Pierre-Buffière in 1777, overleden te Parijs in 1835.

geval in de zalen; dit deed hij in eene amphitheaters-gewijze gebouwde gehoorzaal. Hij deed dit uit het hoofd, en in eenen eenvoudigen en duidelijken stijl. Wij bleven hier nog bijkans een uur. Dezen dag zagen wij ook de Bibliothèque du Roi; de menigte boeken is verbazend.

's Avonds gingen wij in het Theatre des variétés op de Boulevard Montmartre. Men speelde er onderscheidene kleine vaudevilles, o.a. l'Homme de soixante ans, het welk een nieuw stukje was. Een zeker acteur, Potier geheten, muntte als comicus uit. Er waren ontzaggelijk veel aanschouwers. De zaal is zeer net ingerigt en vrij hoog doch minder groot dan die van de Opera Comique. Hier ontmoette ik voor het eerst twee Hollandsche kennissen Van Heel ¹⁾ en Van der Ende ²⁾.

7 Julij. Ik ging 's ochtends vroeg naar Geoffroy St. Hilaire in den plantentuin waar hij woont. Ik kon hem echter nog niet spreken. „Monsieur n'est pas visible maintenant, puisqu'il est dans le bain". Ik ging dus naar Latreille hetgeen niet ver vandaar is. Ik vond hem op zijn boekvertrek. Hij ontving mij met de meeste vriendelijkheid. Men heeft hem veel geflatteerd in zijn portrait, dat ik van hem bezit. Hij is veel ouder. Hij beval mij voor de ontleedkunde der ongewervelde dieren een zekeren Strauss ³⁾ aan, die niet ver van daar woonde. Hij gaf mij een recommandatiebriefje mede, hetwelk zeer aardig geschreven was. Het eindigde: Daignez en faire (van mij namelijk) vôtre élève. Vous servirez par là la personne, la science et votre ami Latreille.

Na vrij lang met Latreille gesproken te hebben, kwam ik om half 10 uren bij Geoffroy terug. Hij liet mij in zijn schrijfvertrek, waar eene buste van Buffon stond. Alles was bij hem

1) Waarschijnlijk Abraham Everardus Dudok van Heel, geboren te Rotterdam in 1802, de latere directeur van de Amsterdamsche ijzerfabriek, oudste zoon van Sebastiaan van Heel, die in 1824 agent van de Ned. Handelmaatschappij te Rotterdam werd.

2) Pieter van der Ende, geboren te Rotterdam in 1802, oudste zoon van Paulus Johannes van der Ende, koopman in linnen, en Aletta Lamberta Ledeboer. Buitenlandsch paspoort van 31 Jan. 1824.

3) Hercule Straus Durckheim, anatoom, geb. te St. Mammet in 1790, overl. te Parijs in 1865. Zie Alfred Dantès, Dict. biographique et bibliographique. Vriendelijke mededeeling v. Dr. C. J. v. d. Klaauw te Leiden.

net en met zekere smaak. Hij gaf mij eene verhandeling, die in de Mémoires du muséum d'histoire naturelle zoude uitkomen, ten geschenke. Hierin had hij mijne dissertatie met lof geciteerd, maar echter zijn gevoelen over de ossa opercularia tegen mij verdedigd. Hij gaf mij ook een stuk te leen van het Bulletin des sciences naturelles (no. 5 mai 1824) waarin hij eene recensie van mijne dissertatie gegeven had (p. 86-89). Ook deze recensie is grootendeels polemisch. Ik wist nog niet, dat dezelve bestond. Deze recensie begint aldus:

Le squelette des poissons, embrassé sous tous ses rapports scientifiques, comme description générale, comme détermination philosophique et comme érudition, forme un sujet de thèse très important dans l'état présent de nos connaissances. L'auteur a vu ce sujet de haut, et a fait preuve d'une instruction très variée et d'une grande sagacité. Hierop volgt mijne verdeeling van het skelet, en daarop de volgende zinsnede: Il a décrit toutes les parties du squelette ichthyologique chez beaucoup de poissons, non seulement en reprenant tous les travaux faits avant lui, mais en donnant aussi un grand nombre d'observations qui lui sont propres. On reconnaît cependant de premiers pas faits dans les sciences, à l'attention de l'auteur de s'appuyer sur des travaux déjà existants. Il fait de nombreuses citations, et paraît au surplus animé du désir de rendre à chaque savant qui l'a précédé une pleine et parfaite justice.

Hierop volgt het polemische gedeelte, dat ook tegen Weber gericht is, en de gansche recensie eindigt dus: j'aurais souhaité de n'être point chargé de rendre compte de l'ouvrage de M. Van der Hoeven, afin d'éviter cet engagement polémique; mais on a insisté pour que je donnasse un article, et y ayant accédé, il m'a fallu aborder la grande question ichthyologique: car si je m'en étais abtenu, j'eusse paru souscrire par mon silence aux condamnations de deux savants d'une instruction d'ailleurs très étendue, et dignes à tous égards de l'estime des savants.

In Strauss vond ik een wakkeren en werkzamen man, die juist aan fraaije teekeningen van de anatomie van de Vespa Crabro bezig was. Hij teekende dit met potlood op eene verwonderlijke wijze. Hij schilderde mij de zaak, die ik

begeerde, juist niet op de gemakkelijkste wijze af. Ook zeide hij, dat zes weken te kort waren, om wat van belang te kunnen uitvoeren. Ik begeerde echter van hem op den weg te worden geholpen en hij beloofde mij zulks. Het is een Duitscher van afkomst, die echter, zooals Latreille mij verhaalde, in Parijs geboren is. Ik gis, dat hij 30 jaren oud zal zijn. Ik hoorde dien ochtend andermaal Geoffroy. Hij sprak nogmaals van de Orn. et Echidna, en zeide, dat zijn gevoelen, dat de monotrèmes van de overige klassen der Vertebrata moesten worden afgescheiden ook gelijktijdig door andere geleerden en ook door mij was voorgedragen (par un célèbre Hollandais m. Van der Hoeven). Ook citeerde hij mij voor mijn gevoelen over het onderscheid der twee soorten; aussi pendant plusieurs années nous avons toujours donné dans nos cours ces deux espèces comme bien distinctes.

Het overige van den ochtend besteedde ik in het kabinet van vergelijkende ontleedkunde, waarvan ik mij een algemeen overzicht trachtte te bezorgen. Ik zal hierop terugkomen. Een regenbui vergezelde mij van den Jardin du Roi tot dicht bij mijn hotel, en deed mij geheel en al druipen. De ruisseau's golfdan. 's Avonds bleven wij te huis. Ik schreef in mijn journaal."

8 Juli ging mijn grootvader 's ochtends Lougier ¹⁾ hooren. Deze doceerde in den Jardin du Roi chemie. Hij handelde over het lood en het kwik. Het gehoorde schijnt van niet veel beteekenis geweest te zijn. Wel de orde en de duidelijkheid waarmee werd onderwezen. Het amphitheater van den plantentuin was toen voor deze chemische lessen ingericht. De gehoorzaal maakte veel indruk. Ze kon 1200 toehoorders bevatten. Er waren bij het bezoek ook vier dames tegenwoordig. In het geheel waren er wel 400 toehoorders. Vervolgens werd de Ecole botanique, een gering gedeelte van den grooten tuin, waarvan een veel grooter gedeelte voor wandeling was aangelegd, bezocht. De planten waren hier in rechte smalle bedden volgens het systeem van Jussieu gerangschikt. Van vele, die men niet uit de kassen verplaatsen kon, zag men in plaats van exemplaren enkel de namen. Acotyledones waren niet te zien. Ces plantes ne pouvant

1) Komt niet voor in de Nouvelle biographie générale.

être cultivées la direction a supprimé cette classe, kon men op een plankje lezen. De bezoeker betuigt in zijn verhaal dat botanie „nooit bijzonder zijn vak was geweest”, doch dat het voor hem belangrijk was hier de natuurlijke familiën bijeen te zien. Niettemin doorliep hij slechts een gering deel, want de tuin was geheel aan de zon blootgesteld en het was er smoorheet, zoodat hij het slechts een goed uur uithouden kon. Hij nam zich echter voor om zijn bezoek dikwijls te zullen herhalen. Twee opmerkingen maakte de jonge geleerde in zijn boekje. De eerste was, dat hij den botanischen tuin te Leiden boven dien te Parijs stelde. De tweede, dat hij niet begreep waarom slechts zoo'n betrekkelijk klein gedeelte voor het eigenlijke doel (plantentuin) bestemd werd. Om 12 uur hoorde hij Cordier ¹⁾, die in een zaal van het mineralogisch gedeelte van het kabinet geologie doceerde. Deze handelde over de Roches petrosilicieuses. Hij gaf zeer bedaard les, niet met de bewegelijkheid den Franschen eigen. Men had het beter een cours de géognosie genoemd kunnen hebben. Cordier was toen nog jong. Hij zeide in Corsika geweest te zijn. Hij droeg de ridderorde van het Legioen van eer, gelijk bijna alle Parijsche hoogleeraren toen deden. In het geheel scheen men toentertijd in Frankrijk mild met ridderorden te zijn want, zoo schrijft mijn grootvader: „Ik geloof niet te vergrooten zoo ik zeg, dat van de vijf fatsoenlijk gekleede mannen, die men op de straten ontmoet, één met een of andere of meerdere ridderorden versierd is. Zoo dit alle verdienstorden zijn, dan vind men in Parijs zeker meer verdienstelijke mannen, dan in geheel Nederland”.

's Avonds las hij in Rudolphi's *Bemerkungen auf eine Reise*. Hij was – begrijpelijk! – te vermoeid om verder veel te doen.

9 Juli ging de reiziger – schrik niet – te water. 's Morgens gebruikte hij een bad. Hij ging in dat, hetwelk bij den Pont neuf was ingericht, een van de Bains Vigier. Het was er zeer goed. De inrichting was zeer schoon zelfs. Er was een kleine tuin bij. Alles had eene zekere sierlijkheid. De badkamers bevon-

1) Pierre L. A. Cordier, Fransch geoloog, geboren te Abbeville in 1777, was in 1819 hoogleeraar-administrateur geworden aan het Museum voor natuurlijke historie.

den zich op een soort van schip, dat een zeer aardig houten gebouw droeg. Men moest, daar de Pont neuf vrij hoog was, vele trappen afdalen voor men er kwam. Zelfs van het tarief dier dagen worden wij niet onkundig gelaten. Met betaalde 25 sous, behalve de handdoeken, waarvan ieder 2 sous kostte. Bovendien was het gebruik om nog een kleinigheid aan den knecht te geven. Na deze opfrissing volgde het ontbijt en na dit een bezoek aan den Jardin des Plantes om de ménagerie te zien. De beide vrienden begaven zich hiertoe naar Geoffroy, die hen met veel vriendelijkheid ontving. Hij had een klein stukje over den buidelzak der Marsupialia, dat hij Van der Hoeven gaf en noodigde hem tegen den volgende Dinsdag (wat gaarne aangenomen werd) aan zijn tafel. De ménagerie bleek schoon en groot. Daar de beschrijving echter niet veel afwijkt van een dierentuin zooals wij dien thans kennen, zal ik dien hier niet weergeven. Van 12-1 werd Geoffroy over het genus *Felis* gehoord. Vervolgens ging de weg – met Strauss – naar een instrumentmaker Sirkenry genaamd, die voor mijn grootvader messen zoude maken voor de anatomie der insecten. Tehuis gekomen ontving hij voor 't eerst een brief van zijne betrekkingen in Holland. „Hetgeen mij verheugde” staat er bij. Het is opmerkelijk die verheugenis tusschen zooveel vreugde over de wetenschap. Nog iets huiselijks. 's Avonds werden in hetzelfde hôtel andere kamers, die grooter waren, betrokken.

10 Juli 's ochtends werd den heer Raoul-Rochette ¹⁾ een bezoek gebracht. Hij bleek een jonge geleerde, die de kunst verstond om allervriendelijkst te ontvangen. Prof. Hamaker ²⁾ scheen hem veel goeds van den bezoeker geschreven te hebben. Rochette bleek echter weinig tijd te hebben en noodigde hem den 20sten Juli terug te komen. In het hôtel werd De Vos afgehaald en tezamen gingen zij het Observatorium zien. Veel liet men hier echter den reizigers niet zien. Men liet hen niet toe in de kamer, waar de instrumenten waren en

1) Désiré Raoul Rochette, Fransch archaeoloog, geboren te Saint-Amand in 1790, overleden te Parijs in 1854.

2) Hendrik Arent Hamaker, geboren te Amsterdam in 1789, sinds 1817 buitengewoon en sinds 1822 gewoon hoogleeraar in de Semietische talen te Leiden, overleden te Neerlangbroek in 1835. Zie over zijn verhouding tot Rochette Nieuw. Ned. Biogr. Woordenboek III, 534.

de astronomen hunne berekeningen maakten. Ook mochten zij (waarom begrepen zij niet) niet in de diepe kelders afdalen. Die kelders dienden om proeven over de verkoeling te nemen. Maar het uitzicht over Parijs en omstreken was boven op het observatorium heerlijk, temeer daar een heldere dag alles nog meer deed uitkomen. Zij zagen hier de wereldstad weer anders dan van den toren van de Nôtre Dame, die meer in het midden van de stad toen gelegen was. Vervolgens dreef weetgierigheid hen naar de tapijtfabrieken bekend onder den naam van gobelins (omdat een zekere Gobelin in 1450 met de oprichting van deze manufactuur is begonnen). De tapijtwerken, die zij hier zagen bootsten in hunne heldere kleuren en stoute schaduwtrekken zoowel als in zachte nuances volkomen de schilderijen, waarnaar zij vervaardigd werden, na. Zoo zagen zij er portretten van Lodewijk XVI en XVIII ten voeten uit; een groot stuk met vele figuren Salomo's eerste recht voorstellende; een ander: Hector afscheid nemende van Andromache; eene offerande aan Aesculapius enz. enz. De werkplaatsen waren er zeer ruim. Een knecht of opzichter in een allerbelachelijkst costuum en met een grooten steek met goud gestikt, leidde rond maar was niet deftig genoeg om aan de deur de fooien te weigeren. 's Avonds gingen de reisgenooten naar het Theatre français. Zij zagen er de Andromaché spelen, waarin de beroemde Talma de rol van Orestes vervulde. Het is misschien het best om hier weer den ooggetuige zelf aan het woord te laten. Hij vertelt er het navolgende van: „Het was voor 't eerst dat ik Talma hoorde. Hij speelde met veel kennis deze rol en had zich in den geest van Racine ingedrongen. Sommige regels sprak hij echter min gelukkig uit. Over 't geheel werkt hij echter sterk op zijne toeschouwers, en weet vooral met zijn gelaat veel uit te drukken. Ook de Hermione werd goed uitgevoerd; gelijk ook Pyrrhus en Pylades vrij goed vervuld werden. Andromache was somtijds buitengewoon treffend en natuurlijk, maar gewonelijk te slepend en langzaam. De ruime en net gemeubileerde vertrekken, waar men tusschen de beide stukken wandelen kan, kwamen mij voor als iets dat men in Holland wel na mogt volgen. In de gangen stonden bustes van groote toneel-

dichters: Racine, Corneille enz. Beneden in het portaal was een beeld van Voltaire, die in een wijd kleed op een stoel zit ¹⁾. Men heeft hem in zijn hoogen ouderdom afgebeeld. – Le mari jaloux malgré lui was het nastuk”.

11 Juli gingen de beide onderzoekers in gezelschap van eenige Duitschers naar Montmorency. Het wagentje (Ronde française zooals er op geschreven stond) was niet gemakkelijk en hoewel er met den voerman mede negen personen in geplaatst waren, was er slechts één paard voorgespannen. Mijn grootvader schrijft Montmorency zoo schilderachtig gevonden te hebben, dat hij, zoo hij het niet laten moest om zijnen tijd te sparen, er wel elke week naar toe had willen gaan. Hij beschrijft de kleine stad liggende op eene hoogte. Weldra ontmoetten zij er eenige heeren, die op ezels naar boven gingen. Op het plein stond eene groote menigte ezels. Zij bezochten het eerst de baden van Enghien. Door aangename en heuvelachtige streken kwamen zij aan eenen vijver, waarvan de overzijde door dicht begroeide heuvels werd ingenomen. In het midden van dien vijver zag men een aardig gebouwd Chineesch tentje, waarheen men in eenige kleine booten roeien kon. Zij bleven echter aan deze zijde om de badinrichting te zien. In dit badhuis en in het nabij gelegen logement (les Quatre Pavillons) waren toen 100 menschen gelogeerd. Prof. Biet ²⁾ uit Parijs bezocht de zieken tweemaal per week en zoonoodig meermalen. Mijn grootvader, die toen, op 23-jarigen leeftijd, niet alleen in de natuurphilosophie maar ook in de medicijnen gepromoveerd was, voegt aan zijne beschrijving toe: „Het kan niet missen of de aangename en gezonde streek zal tot genezing der zieken met de baden veel bijbrengen”. Vervolgens gingen de dagjemenschen naar 't Bosch van Montmorency dat schilderachtig op eenige heuvels gelegen was. Hier zagen zij eene groote menigte kastanjeboomen (*Aesculus Hippocastanum*), die hunne takken tot bij den grond lieten nedervallen en hun na eenen aan de zon blootgestelden weg eene aangename

1) Dit beeld van Voltaire is er nog.

2) Laurent Bielt, Fransch medicus, geboren te Scamfs, werd in 1819 benoemd tot geneesheer aan het ziekenhuis Saint Louis te Parijs; hij overleed in 1840.

schaduw aanboden. De bloesems verspreidden een frisschen geur ¹⁾. Zij gingen verder naar de Hermitage van J. J. Rousseau en beschouwden de kamer, waar deze zonderlinge man gewoond had. Grétry ²⁾ had hier ook gewoond en zijn hart was er begraven. Op het monument dat uit eene buste van Grétry bestond lezen zij: Son génie est partout, son coeur n'est qu'ici. In de kamer van Rousseau zagen zij eenige weinige meubelen en de planken van zijn bed. Zij hadden een kaartje, om naar Beaujon in de Champs élysées te gaan, waar een feest gegeven werd, maar het was bij hunne wederkomst reeds laat. Zij gingen er dus niet naar toe, maar zagen van den Pont des Arts in het naar huis gaan nog iets van de fraaie vuurwerken, die men afstak.

Den 12den Juli ging mijn grootvader naar het kabinet van vergelijkende ontleedkunde waar hij Cuvier ontmoette, die hem een kaartje voor het kabinet van natuurlijke historie gaf. Van der Hoeven schrijft in dato 12 Juli: „Ik wil thans eenig overzicht van het kabinet van vergelijkende anatomie geven; naderhand moet ik dit nog verder uitbreiden en alles wat ik op verschillende plaatsen van dit journaal er van gezegd heb, tot één geheel vereenigen.”

Het ligt ver buiten het bestek van dit Jaarboekje om dat zeer uitgebreid overzicht hier mede te deelen. Wie er belang in stellen kunnen zich tot schrijver dezes wenden. Hij zal met genoegen dan alle inlichtingen dienaangaande verstrekken.

Van 3—5 uren woonde de jonge Hollander eene vergadering van het Instituut bij. Geoffroy presenteerde hem aan den heer Arrago ³⁾, die de vergadering presideerde. Arrago was een lang mager man met zwart haar, die zeer goed sprak. Op de vergadering las Dulong ⁴⁾ een rapport voor over de machines de vapeur à haute et à basse pression. Er ontstond hierover eene discussie waarin onder anderen:

1) Juli is voor kastanjabloesems wel wat laat.

2) André E. M. Grétry, beroemd componist, geboren te Luik in 1741, overleden te Montmorency in 1813.

3) Dominique François Arago, geboren te Estagel in 1786, werd in 1809 benoemd tot hoogleeraar aan de Polytechnische school te Parijs, overleden aldaar in 1853.

4) Pierre Louis Dulong, scheikundige en physicus, geboren te Rouaan in 1785, overleden te Parijs in 1838.

Gay-Lusac ¹⁾, Ampère ²⁾, Thénard ³⁾, Duméril ⁴⁾, en Cordier ⁵⁾ deelden, welke niet altijd in de grootste orde geschiedde, zoodat Arrago nog eenmaal verplicht was te verzoeken, dat ieder op zijne beurt spreken zou. Geoffroy las daarna een rapport voor over het onlangs uitgekomen werk van Serres ⁶⁾ over de hersenen. Na het eten reden de reisgenooten naar den Montmartre om vandaar Parijs te zien met het ondergaan der zon. Een dikke mist vrijdelde echter hun plan.

13 Juli 's ochtends vroeg schreef de onderzoeker in zijn dagboek en hij begon een brief aan haar, die eenmaal lief en leed met hem deelen zou; die hij naast de natuurwetenschap op aarde het liefst had en die reeds na kortstondige echtverbintenis hem ontvallen zou. Aan haar, de koopmansdochter Anna van Stolk ⁷⁾, die zien zou, dat een koopman en een geleerde geheel andere wezens zijn. Aan haar, die den trouw verzorgden echtgenoot jarenen jaren eenzaam – haar meeste kinderen overleefden haar slechts kort – te Leiden zoude achterlaten temidden van zijne boeken en crania, tot hij op 10 Maart 1868 haar volgde in den dood.

13 Juli ging de natuuronderzoeker dineeren bij Geoffroy. Hij bleef er den geheelen avond en leerde er professor Huschke ⁸⁾ uit Jena en de heeren Duvernoy ⁹⁾, Serres en

1) Joseph Louis Gay-Lussac, beroemd Fransch scheikundige, geboren te Saint-Léonard in 1778, overleden te Parijs in 1850.

2) André Mari Ampère, beroemd natuurkundige, geboren te Lyon in 1775, overleden te Franeille in 1836.

3) Louis Jacquet, baron Thenard, beroemd Fransch scheikundige, geboren te Louptière in 1777, overleden te Parijs in 1857.

4) André Marie Constant Duméril, medicus en natuurkundige, geboren te Amiens in 1774, hoogleeraar te Parijs, overl. aldaar in 1860.

5) Pierre Louis Antoine Cordier, Fransch geoloog, geb. te Abbeville in 1777, sinds 1819 hoogleeraar aan het Museum voor nat. historie.

6) Etienne Renoud Augustin Serres, geboren te Clairac in 1787, sinds 1822 directeur-geneesheer van de Pitié te Parijs. Het bedoelde werk is: „Anatomie comparée du cerveau dans les quatres classes des animaux vertébrés.”

7) Anna van Stolk, geboren te Rotterdam in 1804, getrouwd aldaar in 1826, overleden te Leiden in 1841, dochter van Abraham van Stolk en Joanna van der Pot.

8) Emil Huschke, geboren te Weimar in 1797, overleden als hoogleeraar in de anatomie te Jena in 1858. Voor noot 9 zie blz. 119.

Frederic Cuvier ¹⁾ kennen. Huschke, met wien Geoffroy veel scheen op te hebben, sprak zeer weinig. Frédéric Cuvier geleek weinig op zijnen broeder en was veel langer en zeer mager. Hij was bruin, terwijl zijn broeder zeer blond was. Hij was zeer vriendelijk en mijn grootvader sprak zeer lang met hem. Duvernoy, die, zooals bekend is, de laatste drie deelen van de Anatomie comparée van Cuvier heeft uitgegeven, was toen een man van tusschen de 40 en 50 jaren. Hij had een hoog voorhoofd en in het geheel een allerbelangrijkst voorkomen. Geheel zonder aanmatiging en de eenvoudigheid zelve. Grootvader had het genoeg aan tafel naast hem geplaatst te zijn. Hij was in 15 jaren niet te Parijs geweest en oefende de geneeskunde in Montbéliard uit. Aan den anderen kant zat aan tafel de jonge Decandolle, zoon van den beroemden botanist ²⁾, die eenigen tijd te Parijs doorbracht, een jong mensch van ongeveer 20 jaren. Serres geleek veel op het portret dat er van hem bestond in eene toen uitkomende collectie van afbeeldingen van natuur- en geneeskundigen. Hij had eene bedaardheid, die bij Franschen zeldzaam is. Het was voor het eerst, dat de reiziger een Fransch diner bijwoonde en hij vond het nogal verschillend met de vaderlandsche gewoonten. Het was een keurig diner en de gesprekken waren ongedwongen. Geoffroy was een gulle gastheer, die het zijnen gasten behagelijk wist te maken. Hij sprak veel van de tegenwoordige strekking der vergelijkende ontleedkunde en scheen over den ouden Cuvier somtijds wat minder gunstig te oordeelen. Z.i. bestudeerde hij te veel détails en hield hij zich te weinig op met het opzoeken der overeenkomst en der philosophische wijze van beschouwen. Er werd ook over het werk van Serres gesproken. Duvernoy zeide tegen onzen reiziger: „Si nous aurons quelques ouvrages pareils nous pourrions avoir à la fin une physiologie”. Geoffroy vertelde hem nog belangrijke zaken te wetenschappelijk echter om ze hier over te vertellen.

9) Georges Louis Duvernoy, Fransch anatomist en zoöloog, geboren te Montbéliard in 1777, overleden te Parijs in 1855. Zie vorige blz.

1) Frédéric Cuvier, Fransch natuurkundige, geboren te Montbéliard in 1773, overleden te Staatsburg in 1838.

2) Augustin Pyramus de Candolle, beroemd botanist, geboren te Genève in 1778, overleden aldaar in 1841.

14 Juli ¹⁾ werd Strauss eerst weer bezocht. Het boekje geeft eene uitvoerige beschrijving van de anatomie van een *Astacus marinus*, waarmede Strauss bezig was. Daarna werd Geoffroy St. Hilaire gehoord. Hij sprak over de moeilijkheid die er was om soort en ras bij het geslacht *Canis* van elkander wel te onderscheiden, waaromtrent hij ook niets bepaalds zeide. Hij vond gelegenheid er over te spreken bij den *Canis familiaris*. Hij geloofde dat er van den hond eenige oorspronkelijke typi bestaan hadden, en dat men niet meenen moest, dat alle hondenrassen door de werking der domesticiteit uit eene oorspronkelijke soort waren ontstaan. De jonge hoorder had onder zijne zoölogische aantekeningen reeds hetzelfde gevoelen vermeld, waartoe hem het denkbeeld van Decandolle over de vruchtboomen aanleiding gegeven had. Hij bezocht dan voor 't eerst het museum van natuurlijke historie. Hij beschrijft het. Bij de zoogdieren onderzocht hij de *Ornithorhynchus* en moest hij bekennen, dat hij het kenmerk van den bek, 't geen hij in zijne memoire over dit genus opgegeven had, in deze specimina bijna niet bevestigd vond; dat het kenmerk van den staart hem hoogst onzeker voorkwam, zoodat, indien hij meerdere specimina gezien had, hij dit waarschijnlijk minder bepaald had opgegeven. Hij nam zich voor hierover met prof. Nees ²⁾ te Bonn te zullen spreken. Toch geloofde hij, dat men beide species voor verschillend moest houden. Voorts zag hij hier de *Encrinus*, die in de *Mémoires de l'Académie* was afgebeeld. Hij vond het gevoelen van Lamarck, dat de *Encrini sessiles*, die hij bij prof. Bennet gezien had, tot een genus van *Asterias* behooren zouden, volkomen bevestigd.

15 Juli ³⁾. 's Ochtends vóór het ontbijt in Cuvier's *Règne animal* nog het een en ander nagezien. Toen met De Vos er op uit. Eerst naar het Instituut van Doofstommen. De heer Itard ⁴⁾ was echter niet thuis. Dissertatie afgegeven. Gezegd

1) In het handschrift staat abusievelijk: Juny.

2) Christian Gottfried Nees von Esenbeek, botanist en natuurphilosoof, geboren op den Reichenberg in 1776, sinds 1819 hoogleeraar te Bonn, overleden te Breslau in 1858.

3) In het handschrift staat abusievelijk: Juny.

4) Jean E. M. G. Itard, medicus, geb. te Craison, sinds 1789 geneesheer aan het doofstommen-instituut te Parijs, overl. aldaar in 1838.

te zullen terugkomen. Men wilde toch het Instituut onder geleide van Itard zelf zien. Van de Rue St. Jacques, waar toen het Doofstommen-Instituut was, ging de reis naar de naburige kerk van Geneveva (het Panthéon). Zij maakte veel indruk. Minder de nabij gelegen kleine Eglise St. Etienne du mont. Hier troffen de glazen, die echter, volgens den verteller, het niet konden uithouden tegen onze vermaarde Goudsche ramen. Het geheel vond hij zonder smaak en deed een wonderlijken indruk ontstaan door de vereeniging van een nieuw portaal met een oud Gothischen gevel. Deze kerk zou van 1222 zijn. Toen naar de spiegelfabriek in de Rue de Reuilly. Het zal wel van genoegzaam belang zijn om hieromtrent den scherpen opmerker zelf aan 't woord te laten. Hij zegt: „Hier zagen wij de glazen, die men ruw ontvangt, eerst slijpen, hetgeen met andere glazen geschiedt, die er overheen gewreven worden. In een andere werkplaats werden deze glazen nog meer gepolijst door behulp van eene zekere zelfstandigheid, die veel van roodaarde had, zoo zij het niet was. Eindelijk wordt in een ander lokaal de geslepene spiegel met een bekleedsel voorzien. Men heeft ten dien einde groote tafels met kleine gooten er om. Op deze tafels spreidt men een stuk bladtin uit naar de grootte van het stuk spiegelglas dat men bekleeden wil. Vervolgens nadat men met een borstel deze plaat geheel van kreuken ontdaan heeft, giet men daar eene geringe hoeveelheid kwik over die men er over wrijft. Daarna giet men meerder kwik, die nu door de attractie van de vorige laag gehouden, niet verder loopt dan de randen van het stuk bladtin. Men legt nu aan weerszijden van den spiegel twee glasstrooken, die de juiste breedte van het spiegelglas dat men bezigen wil tusschen zich laten. Nu schuift men tusschen deze twee strooken de gemelde schijf van spiegelglas en drukt zachtjes de overtollige kwik voor zich uit, die vervolgens weder in de gooten van de tafel loopt en zoo weder kan worden opgegaard. Men bedekt voorts den spiegel en drukt dien met gewigt gedurende een etmaal. Dan snijdt men de randen van het bladtin langs den rand van het glas af, en de spiegel is gereed.”

Dan naar de Cimétière du Père la Chaise. Bergachtige tuin, hier meer, ginds minder belommerd. Fraai panorama-

tisch gezicht op Parijs. Sommige grafschriften troffen. Eén met drie namen van kinderen, die in vijf dagen gestorven waren. Het luidde: „Dieu les appela à Lui. Pauvre mère! Console toi. Ils sont heureux.” Een ander: „Il nous attend; chaque jour nous rapproche.” Andere hinderden. Met eerbied zagen zij hier de rustplaats van den werkzamen Delambre ¹⁾ met een eenvoudig opschrift in het Latijn.

's Avonds gingen de vrienden naar de Italiaansche Opera, waar men Mose in Egitto (muziek van Rossini) zag. De muziek vond mijn grootvader heerlijk, doch het onderwerp voor een opera minder geschikt. Ook de wonderen achtte hij zonderling voorgesteld. Dit ergerde hem; het was alsof Mozes een tovenaars en niet een groot profeet geweest was. Echter waren de decoratiën en costumes uitnemend. Dan volgt een beschrijving van het gebouw.

16 Juli was het kabinet van vergelijkende anatomie het doel. Over de verschillende Mollusca en praeparaten van Mollusca zal ik maar niet navertellen. Toen werd Geoffroy St. Hilaire gehoord. Hij sprak over de Hyena's. Daarna eene visite bij den heer Blainville ²⁾. Hij woonde op kamers, waar juist de grootste orde niet scheen te heerschen. Hij was een lange man van omtrent 40 jaren. Hij ontving den vreemdeling zeer hupsch. Zij zaten omtrent een half uur op eene canapé te praten. Den lezer wil ik niet ophouden met hun gesprek, dat natuurlijk hun beider dierbare wetenschap betrof. Blainville was wat gemaakt en scheen met zich zelve nogal ingenomen te zijn. Hij las, 't geen onder de Fransche geleerden dier dagen ongewoon was, Duitsch. Voorts scheen hij geheel voor zijn vak te leven. Mijn grootvader voegt hier aan toe, als hij dit vermeldt: „Hetgeen men ook doen moet.” De Hollandsche geleerde heeft dit niet alleen neergeschreven maar ook zijn geheele leven in praktijk gebracht.

's Ochtends – in het museum – kwam Cuvier in de kamer, waar de reiziger werkte. Hij zeide tot Cuvier, dat hij hier in de mollusken veel nieuws zag en dat wij, in Holland, daar-

1) Jean Baptiste Joseph Delambre, astronoom, geboren te Amiens in 1749, overleden te Parijs in 1822.

2) Henri Marie Ducrotay de Blainville, beroemd Fransch natuurkundige, geboren te Arques in 1777, overleden te Parijs in 1850.

van niets hadden. Cuvier antwoordde: „Il y a longtemps que je me suis occupé de cette partie. C'est que je n'ai pas le temps; mais il reste encore à quoi faire dix volumes"! Deze opmerking – voor ons kinderen der twintigste eeuw zoo natuurlijk klinkend – ontlokt den jongen geleerde deze verzuchting: „Ongelukkig de geleerde, die voor zijn vak geen tijd heeft; en wat heeft Cuvier dan toch te doen, dat voor hem gewigtiger kan zijn, dan de loopbaan te bewandelen waarop hij zijnen roem heeft verkregen?" Zeker om aan de ontstemming te ontkomen hoorde hij, die deze verzuchting slaakte, 's avonds de Sylla van Jouy¹⁾ in het Theatre français. Of het was dat Cuvier's opmerking hem nog dwars zat weet ik niet maar een feit is, dat het stuk hem niet beviel. Er kwamen schoone regels in het stuk; Talma speelde meesterlijk; onovertreffelijk drukte deze het sang-froid van eenen tiran, die het menschelijke geslacht veracht, uit, maar toch beaamde hij hetgeen een naast hem gezeten bezoeker hem zei: „Cette tragédie mourira avec Talma." Hij teekent nog aan, dat de decoratiën boven alle beschrijving schoon waren.

17 Juli gingen beiden den „beruchten" Broussais²⁾ hooren die in het Hôpital Val de Grâce zijne bloedzuigerij uitoefende. Hij was een schoon man van omstreeks 50 jaren. De militairen onder zijn zieken noemden hem altijd majoor. Er waren vele zieken, doch geene van eenige beteekenis en onder hen waren er weer vele aan het herstellen. Er werden – en dit is weinig – over de honderd bloedzuigers voorgescreven. Voorts werd van geene medicamenten gesproken maar het was: limonade, bain, diète, soupe, riz-au-lait enz. Eens schreef hij sulphate de quinine voor. Er was een nieuwe patiënt, die ook vluchtig bezocht werd. Na een paar vragen zei Broussais: „aliénation mentale, bain". Den reiziger kwam het voor, dat men hier met het delirium tremens potatorum te doen had, hetwelk Hufeland in zijn Journal heeft beschreven. Het was echter een lichte graad. Ook een

1) Victor Joseph Etienne, tooneelschrijver, zich noemende Jouy, geboren te Jouy in 1769, overleden te Saint-Germain-en-Laye in 1846.

2) François Joseph Victor Broussais, beroemd Fransch medicus, geboren te Saint-Malo in 1772, sinds 1814 „professeur en secours du Val-de-Grâce, overleden te Vitry-sur Seine in 1838.

Duitscher, die met hem was, zag het geval voor delirium aan. Deze had er vele gevallen van gezien. Hier, waar de Duitsche medici juist hirudines aan het hoofd aanbevalen, schreef Broussais geen bloedzuigers voor. Broussais sprak bij een herstellende over zijne geneeswijze. „Les détracteurs de ma méthode disent que la convalescence est lente, ce qui est absolument faux. C'est précisément par la rapidité de la convalescence que se recommande ma méthode. Les malades se rétablissent promptement, quelque soit la quantité de sang qu'on ait versé.” Het getal zijner volgelingen, althans dat zijner hoorders, scheen niet groot te zijn.

Vervolgens ging men naar Itard. Hij ontving hen wel beleefd, maar scheen hun de inrichting van het Instituut of niet te kunnen of niet te willen laten zien. Buiten de publieke séances was er niet veel te zien; voor deze bood hij hun een biljet aan. Hij zeide: „Il me paraît qu'on s'occupe aussi des maladies de l'oreille chez vous en Allemagne.” Dit liet mijn grootvader zich niet zeggen en hij antwoordde: „C'est à dire en Hollande.” Was het misschien om dezen flater goed te maken, dat Itard beloofde om den weetgierigen Hollander te zullen waarschuwen als hij operatiën aan het oor te doen had? Dien ochtend werd verder gestapt naar Blainville, die vergelijkende anatomie onderwees. Zeer veel toehoorders. Behandeld: Organa generationis bij de Batrachii pisces en invertibrata. Hij doorliep zijn stof in ééne les van bijna vijf kwartier, zoodat hij in zijn onderwerp niet zeer doordrong. Toch was het een interessante les. Bijzonder belangrijk was dat de leermeester met weinig woorden veel zeide, doordat hij voortdurend op het bord met wit krijt zijne les door fraaie schetsen en teekeningen verduidelijkte. Het journaal zegt woordelijk: „Dit bevestigt mij in mijn gevoelen, dat men om goed vergelijkende anatomie en zoölogie te doceeren tekenen moet.” Deze mededeeling is hierom zoo merkwaardig: Van der Hoeven zelf teekende meesterlijk. Zijne talloze geschriften zijn niet alleen beroemd om hunne platen en teekeningen maar ook was hij later gewoon zijne lessen te Leiden steeds gewapend met krijt en bord te verduidelijken en op te fleuren.

's Avonds soirée bij Cuvier tegen half negen. Dit relaas

is te belangrijk en tevens te amusant om hier den gezelligen verteller niet zelf aan 't woord te laten. Ik schrijf dus af: „Op de soirée van Cuvier kwam ik. Ik was de eerste. Cuvier presenteerde mij aan zijne twee dochters die in de kamer waren en vatte mij bij de hand toen ik binnen kwam; ik vroeg hem naar de *Cyanogastes* van Rudolphi; hij herinnerde zulks zich niet; wij gingen in het kabinet en ik wees hem het fleschje. Hij beloofde mij het dier op een ochtend er uit te zullen nemen en met mij te zullen onderzoeken. Ik vroeg hem of hij de groote vergelijkende anatomie, die hij beloofd had, nog uit zou geven, waarop hij mij antwoordde, dat hij zulks althans hoopte te doen wanneer hij bleef leven. Hij bood mij vervolgens aan mij een gedeelte van het werk te laten zien; eene geheele kast was vol met kartonnen doozen waarin papieren lagen over de *Myologia comparata*; en hij liet mij eene portefeuille zien met teekeningen van spieren van onderscheidene *Mammalia*. Hij zeide mij zulke teekeningen van alle genera van *mammalia* te hebben, behalve van de *Hippopotamus* en *Giraffe*. Zij waren allen op hetzelfde plan ontworpen en begonnen gewoonlijk met de *musculus cutaneus*. Sommigen waren door hem zelven, anderen door Laurillard ¹⁾, Blainville enz. getekend. Op de soirée waren vele menschen onder anderen Ampère, Cordier, Serres, Duvernoy, Frederic Cuvier, Hippolyte Cloquet ²⁾. Deze laatste is een jong medicus van 35 jaren, die mederedacteur is van de *Dictionnaire d'histoire naturelle* en voorts eene *Faune médicale* en een handboek van anatomie in twee deelen geschreven heeft ³⁾. Jules Cloquet ⁴⁾ is zijn broeder. Hij verzocht mij hem eens te komen zien. In het geheel geloof ik dat er wel 40 menschen geweest zijn. Men praatte slechts zonder iets te gebruiken. Cuvier liet eenige teekeningen van *fossilia* zien, die in Engeland gevonden waren; een collos-

1) Charles Léopold Laurillard, natuurkundige, geboren te Montbéliard in 1783, overleden te Parijs in 1853; hij werkte voor Cuvier diens anatomische teekeningen uit.

2) Hippolyte Cloquet, medicus, geboren te Parijs in 1787, overleden aldaar in 1840.

3) *Traité d'anatomie descriptive*, Paris 1815, 2 vol.

4) Jules Germain Cloquet, anatoom en chirurg, geboren te Parijs in 1790, de latere hoogleraar aldaar.

saal fragment van een femur van eene lacerta, die naar zijne rekening 60 voeten lang moet geweest zijn. Ook toonde Cuvier fragmenten van eene in steenkolen gevonden mastodonte. Langzamerhand ging men heen en om half elf wilde ik ook heengaan. Cuvier dit bemerkende, riep mij: „Vous allez nous quitter, monsieur Van der Hoeven, ne voulez vous pas prendre le thé avec nous à la hollandaise”? Wij gingen kort daarop in eene zijkamer; er waren echter van de geheele vergadering slechts vier overgebleven. Er was eene tafel waaraan stoelen stonden voor twaalf personen naar ik gis. Er bleven dus nog plaatsen ledig. Eenige gateaux en petits patés; een paar karaffen met limonade de groseille, een paar flesschen wijn en een paar karaffen water was alles wat op de tafel stond; mevrouw Cuvier had bovendien een theeservies voor haar staan. Cuvier sprak veel met een jongen Schot over de Engelsche geschiedenis, waarin ik zijne kennis bewonderde. Er was ook een Ier, die niet alleen geen fransch sprak maar 't ook niet verstond. De dochters van Cuvier spraken engelsch met hem. Cuvier liet hem vragen hoeveel inwoners er in Ierland waren, waarop hij antwoordde, dat hij het niet wist, maar dat er vele waren. Bij twaalf uren gingen wij heen. „Vous reviendrez quand il vous plaira”, zeide Cuvier tegen mij.

Duvernoy had mij zijn leedwezen betuigd, dat hij de studie der anatomie had moeten verlaten. Thans in de praktijk zijnde kon hij bijna niet lezen dan in zijn rijdtuig. Ik zeide hem dat ik ook met zorg tegen de praktijk opzag¹⁾.

18 Juli werd 's ochtends Marron weer gehoord in de kerk de l'Oratoire. Hij sprak n.a. v. II Timotheüs 2. vs. 19: Evenwel het vaste fundament Gods staat, hebbende dit zegel: De Heer kent degenen die de zijnen zijn, en: Een iegelijk die den naam van Christus noemt, sta af van ongerechtigheid. De Conservatoire des arts et métiers werd dien dag nog bezocht. 's Middags wandeling op de boulevards en in de Champs élysées. 's Avonds in een café een riz au lait.

19 Juli had de jonge geleerde vele wederwarigheden. Het is 't best hem zelf aan 't woord te laten: „Ik bezocht den heer

1) „Weest in geen ding bezorgd!” De praktijk in zijn vaderstad zou slechts enkele maanden duren. Toen riep Minerva hem naar Leiden.

21. DR. JAN VAN DER HOEVEN, NAAR DE KOPER-
GRAVURE DER PHYSIONOTRACE VAN QUENEDEY.

Raoul Rochette, dien ik niet te huis vond. Vervolgens liet ik mij portraitteeren au physiognotrace, en ik ging daarna naar den Jardin des Plantes. Ik bleef in de eerste kamer der mammalia, die de Quadrumana bevat. Ik ging vervolgens met De Vos naar de physiognotrace om hem mijn portraït te laten zien. Ik had hem te voren er niets van gezegd doch hij herkende dadelijk deze afbeelding."

Tusschen haakjes zij hier meegedeeld, dat het koperen plaatje, waarmede deze portretjes zijn afgedrukt, bewaard is gebleven en eigendom is van mevr. de wed. Dr. J. van der Hoeven te Rotterdam, terwijl afdrukjes te vinden zijn in typische lijstjes in de huiskamers van afstammelingen van den reiziger ¹⁾).

Deze vervolgt: „'s Middags gingen wij naar de boulevards, waar ik mij bij een kleermaker een jas (redingote) bestelde voor 70 frcs. Wij hadden 's ochtends voor het eerst eene *Acanthia certularia* ontdekt. Ik zag dezelve op mijn gordijnen zitten. Ik liet dezelve stil zitten tot De Vos bij mij kwam om hem dit beest te toonen. Wij delibereerden lang wat te doen. Als wij er meerdere ontdekten, zouden wij zeker het hôtel verlaten. Nu werd er een waterpot onder gehouden en De Vos ging als een tweede Don Quichot met de punt van een schaar tegen het insect te velde, dat in de waterplas statig nederdaalde en verdronk. Hoewel ik als insectenkenner van een dier gesproken heb onder eenen naam, dien bijkans niemand verstaat, ben ik echter zeker dat elk, die ooit mijn journaal in handen mogt krijgen, uit de geschiedenis zelve de personaadje genoegzaam kennen zou. De ouden noemden het *Cimex*; thans heeft men dien naam aan andere insecten gegeven; dit beest zal toch wel het eerst *cimex* genoemd geworden zijn. Zoo men dus subgenera maken wilde moest men toch dat subgenus deszelfs oude naam gelaten hebben, waarin zich de vanouds bekende soort, die de geheele familie haren naam gegeven had, bevond."

20 Juli kocht de reiziger voor 17 frcs. eenige instrumenten voor de anatomie der insecten. Toen ging de tocht naar het kabinet van vergelijkende anatomie, waar hij weder met de

1) Ook berust een exemplaar in het Archief der Gemeente (Portretcatalogus 1101), dat hierbij gereproduceerd is.

Mollusca bezig was. Vervolgens ging hij den heer Blainville hooren, die over het produkt van de generatie sprak. Naar zijne meening bestonden er vier wijzen waarop het foetus gevoed wordt. Het boekje behandelt de les uitvoerig en wijdt natuurlijk weer beschouwingen aan den ornithorhynchus. Er staat omtrent: „Bij dit dier heeft men geene mammae ontdekt. Zoude nu, vraagt Blainville, de eene wijze van voeding niet zoo volkomen kunnen zijn geworden, dat de andere overtollig werd. De ornith. zoude dan geene eyeren leggen maar levende jongen ter wereld brengen, die zoo ontwikkeld waren, dat zij niet behoefden te zuigen. Blainville was voorzichtig genoeg om te zeggen dat het eene gissing was.”

21 Juli, wordt het museum van natuurlijke historie weer bezocht en het bezichtigde opgeschreven. Toen een college van Geoffroy gevolgd. Verder bij Strauss veel gezien.

22 Juli. Vergeefs getracht Humboldt ¹⁾ te bezoeken. Men zei evenwel, dat hij tusschen 2 en 3 uren wel te vinden zou zijn. Na nog eenige andere vergeefsche bezoeken ging de reiziger huiswaarts en schreef hij een brief aan zijn broeder Kees, d.i. den ook in zijn tijd vermaarden hoogleeraar dr. C. Pruijs van der Hoeven²⁾ en een aan zijn vriend Gysberti³⁾.

Dien ochtend begon de schrijver van het journaal het werkje van Geoffroy over de tanden der vogels te lezen. Hij vond het eene zonderlinge ontdekking.

23 Juli. Naar het kabinet van vergelijkende anatomie. Hier een gesprek met Cuvier. Het boekje bevat dan een schat van aantekeningen van wat er te zien was.

Dien dag werd een briefje aan Humboldt geschreven om belet bij hem te vragen. 's Avonds bezoek aan de Groote fransche opera of zooals men die toen te Parijs schijnt ge-

1) Alexander von Humboldt, geboren te Berlijn in 1769, de beroemde natuuronderzoeker en ontdekkingsreiziger, woonde van 1807 tot 1827 te Parijs, waar ook zijn groote reisbeschrijving verscheen. Hij overleed te Berlijn in 1859.

2) Een tweede broeder was de vooral om zijne groote welsprekendheid bekende hoogleeraar aan het Seminarie der Remonstranten Abraham des Amorie van der Hoeven. Zie blz. 146.

3) Wellicht A. Gysberti Hodenpijl Jz., die in 1834 notaris werd te Rotterdam.

noemd te hebben: de Academie royale de musique. Opgevoerd: de Orphée van Gluck. De uitvoering was weer zeer schoon. De decoratiën waren groot en rijk. De groote kristallen kroon „met gaslicht” gaf een heerlijk schouwspel als men uit het parterre er tegen opzag. Daarna was er een ballet pantomime: Het karnaval van Venetiën. Zulke balletten zag de reiziger nimmer en hij teekende er omtrent aan: „De costumes en decoratiën waren boven alle beschrijving schoon. In een der decoratiën zag men eene menigte gondels door Venetiën varen”.

24 Juli. Wederom naar het kabinet van vergelijkende ontleedkunde. Het journaal bevat de aantekeningen omtrent hetgeen gezien is en een tekening ter verduidelijking.

's Avonds ging de reiziger Talma hooren. Hij vertelt het aldus. „Ik ging naar het Théâtre français, waar Talma de rol van Hamlet in het treurspel van dien naam zoude vervullen. Het was er ontzettend vol, zoodat ik in de eerste loge plaats moest nemen, maar ik heb mij de 6 frcs. niet beklaagd, die mij zulks gekost heeft. Talma heeft in deze rol zich zelven overtroffen. Ik wist uit het werk van Mme De Stael „de l'Allemagne” dat hij deze rol heerlijk vervulde. Het heeft echter mijne verwachting ver overtroffen. Als Nosigh ¹⁾ hem bij het verhaal van den moord van den koning van Engeland van den aanwezigen Claudius zegt: „Il n'est pas troublé,” antwoordt hij met de hoogste uitdrukking der natuur: „non mais regarde ma mère.” Hoe hij de alleenpraak: „La mort c'est un sommeil” enz. uitvoert heeft Mme De Stael genoegzaam beschreven. Maar bovenal schoon was de ontmoeting met zijne moeder bij de urn zijns vaders en geheel uit het diepste van het hart sprak hij deze regels uit:

„Votre crime est immense, exécration odieuse,
Mais il n'est pas plus grand que la bonté des Dieux.”

Ik geloof op dezen avond voor het eerst het groote talent van Talma te hebben leeren kennen.”

Dien dag schreef Humboldt mijn grootvader, dat hij hem Maandag af zoude wachten.

25 Juli. 's Ochtends bezochten de vrienden het Palais du

1) Onduidelijk. Bedoeld is misschien de hoveling Osric; ook de vier volgende regels komen niet overeen met den tekst van het drama.

Luxembourg. De kamer der Pairs was niet bepaald groot. Het was een half-cirkel-vormig vertrek, behangen met blauw fluweel, waarop gouden leliën waren gestikt. De stoelen waren in een halve cirkel amphitheatres-gewijs geplaatst. Eenige standbeelden, zooals van Cicero, Demosthenes enz. versierden het vertrek. De troonzaal was met tapijtwerk (gobelins), dat zeer oud was, omhangen. Vooral de kolossale trap, die naar de verschillende zalen geleidde en in het portaal het standbeeld van den generaal Kleber, had zeer hun aandacht evenals een menigte schilderijen in dit zelfde paleis van welke er dan ook verscheidene vrij uitvoerig beschreven worden. In het bijzonder troffen hem drie groote schilderijen van David. Onder de stukken die hem verder bevielen vermeldt de schrijver nog: *La magicienne consultée par de jeunes filles*, *sujet idéal* par I. Broc; *Metatus, roi des Volsques* par Cogniet (*Détroné et poursuivi par ses sujets, il est arrêté dans sa fuite par un torrent. Prêt à le franchir, il attache sa fille à son javelot, et la voue à Diane avant de la lancer sur l'autre bord.* Virg. Aen. Lib. XI).

De gerustheid van het kind dat aan de werp spies met een laken gehecht is, te midden van een onstuimig en schrikkelijk toneel – terwijl de vader met vrees en angst op een rots staat – levert – zoo zegt 't dagverhaal – een contrast op dat even waar als treffend is. Bij het lezen van dergelijke beschrijvingen schijnt het een anachronisme wanneer de schrijver ervan gewaagt, dat hij te dezer plaatse een menigte van werken van „moderne” Fransche meesters gezien heeft. Ter opfrissing werd toen wat in het Bosch van Boulogne gewandeld. Het behaagde echter slechts matig. Het hout was er toen – een hoofdlaan van schoone acacia-boomen uitgezonderd – weinig zaaks.

26 Juli. Bij Strauss werd een larve van *Hydrophilus piceus* geanatomiseerd. Thuis gekomen werd het treurige bericht dat prof. Kemper ¹⁾ overleden was ontvangen. Dan beschrijft de opsteller van het journaal een bezoek aan Hum-

1) Johan Melchior Kemper, geboren te Amsterdam in 1776, werd in 1809 te Leiden benoemd als hoogleeraar in het natuur-staats- en volkenrecht. Na zijn aftreden in 1816 werd hij in 1817 lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hij overleed 20 Juli 1824.

boldt, dat ik letterlijk weergeven wil. Het luidt zóó: „Ik ging dezen ochtend naar Humboldt waar ik een klein half uur bleef. Humboldt heeft de kleeding van een geleerde volstrekt niet. Hij droeg een blaauwe rok en laarzen met kappen. Hij is een vrij groot man en eenigszins gezet; zijn gelaat is door de pokken geteekend; zijne korte haren waren grijs. Hij heeft blaauwe oogen die hij echter gewoonlijk neerslaat en zijn hoofd houdt hij ook gebukt. Hij was zeer vriendelijk, maar scheen echter eene distantie te willen bewaren. Den Letterbode scheen hij te lezen. Hij noodigde mij uit hem van tijd tot tijd te komen bezoeken. Binnen een jaar dacht hij Europa wederom te verlaten en naar Oost-Indiën te gaan. Hij woonde hier au quatrième op een klein kamertje, ik moest eerst een ander kamertje door waar zijn secretaris was: daarvoor zag ik althans den heer aan, dien ik daar vond. Op een houten tafel, waarvoor Humboldt geplaatst was, lagen eenige groote kaarten uitgespreid.”

Na dit bezoek woonde mijn grootvader nog eene zitting van het Instituut bij. Hier leerde hij den graaf de Lacépède ¹⁾ kennen, die hem allervriendelijkst bejegende. Hij noemt hem dan ook een ouden Franschman plenus humanitatis, officii ac benevolentiae. Latreille stelde hem aan de Lacépède voor.

27 Juli. 's Ochtends in het kabinet van vergel. ontleedkunde – 11 uur. Het journaal beschrijft hetgeen gezien werd. Bij Strauss werd vervolgens het systema nervosum en de argana respirationis van de larf van den hydrophilus geprepareerd en afgeteekend. Toen naar F. Cuvier. 's Avonds naar de Opera comique. O.a. werd er de Calif van Bagdad gegeven.

28 Juli. 's Ochtends naar het kabinet van vergelijkende ontleedkunde en daarna een les van Geoffroy St. Hilaire gevolgd. Hij sprak over de Manati. Hij verhaalde een aardig geval uit Plinius met een kind en een Manatus, dat de toehoorder blijkbaar niet kende, waarom hij zich voornam zodra hij te Leiden terug zou zijn het te zullen opzoeken. Er werd ook gehoord waarom de Cetacea geen haren hebben. Dit betoog zal echter den lezer wel geen belang inboezemen.

1) Bernard G. E. de la Ville, comte de Lacépède, Fransch natuurkundige, geboren te Agen in 1756, overleden te Épinay in 1825.

Na zijne les beloofde Geoffroy den jongen reiziger diens dissertatie *De sceleto piscium* aan Crevot aan te bevelen om die te Parijs te verkoopen. Ook om met den weetgierige den anderen dag de *Ornithorhynchi* van het kabinet te onderzoeken.

's Avonds gingen de beide vrienden in een theater van *Ombres chinoises* in het Palais royal. Het aardigste vonden zij een klein tooneeltje van den Pont neuf, waarmee de voorstelling eindigde. Toch – merkt de steller op – had hij zulke vertooningen even goed zoo niet beter bij Pfeiffer ¹⁾ te Amsterdam gezien.

29 Juli. Bij Strauss werd het *systema nervosum* verder afgeprepareerd en werden de spieren van den *Hydrophilus* geteekend. Daarna ging de jonge geleerde met Geoffroy naar het museum om er de *ornithorhynchi* te onderzoeken. Het gevondene werd ter plaatse afgeteekend en de teekenaar nam zich voor om over het gebruik van het gevondene met den heer Nees te Bonn te zullen spreken. Thuis gekomen ontving mijn grootvader een bezoek van den heer Jilbert ²⁾, die hem kwam bedanken voor de *Commentatie de causis finalibus*, die hij hem den vorigen dag gebracht had.

30 Juli. 's Ochtends werd de heer Strauss weer bezocht, waar een *Locusta verrucivora* ontleed werd. Ook werd uitgezien naar de komst van Van der Boon, die reeds langer dan veertien dagen op reis moest zijn en nog steeds niet gearriveerd was ³⁾.

31 Juli. 's Ochtends ging de reiziger naar het kabinet van vergelijkende anatomie waar weer heel wat bestudeerd en opgeteekend werd. Cuvier, dien hij er ontmoette, noodigde hem om bij hem te komen dineeren. Dezen dag hoorde Van der Hoeven Blainville zijn cursus van vergelijkende anatomie sluiten. Hij gaf een algemeen overzicht van het *systema nervosum*, dat men in het dagboek weergegeven kan vinden. Thuis gekomen vond de reiziger een brief van zijn broeder

1) De tooneelschilder F. J. Pfeiffer Jr., die een *Theatre optique* in de Beulingstraat had; zie *Amsterdamsche Courant* 19 November 1819.

2) Komt niet voor in de *Nouvelle biographie générale*. Op blz. 139 staat, dat hij uit Neuchatel komt.

3) Antonius Henricus van der Boon Mesch, geboren te Delft in 1804, student te Leiden, later hoogleeraar aldaar in de chemie, overleden in 1874.

Pruijs van der Hoeven, een van zijn meisje en een van zijn moeder. Hij begon aan het antwoord op den brief van zijn meisje tot het tijd was om naar Cuvier's gastvrij huis te gaan. De teekening van het daar beleefde is te aardig om er eene reproductie van te maken. Het relaas luidt dan als volgt:

„Ik ontmoette er de heeren Smith ¹⁾ Duvernoy, Fr. Cuvier Valenciennes ²⁾, Huschke, en een jong naturalist Meisner ³⁾ uit Bern, die in Göttingen gestudeerd had. Cuvier die aan tafel veel sprak schijnt in de genealogie veel gestudeerd te hebben, volgens hem was het Huis van Mecklenburg-Schwerin het oudste in Duitschland. Ik was aan tafel naast Fr. Cuvier en de dochter van Cuvier geplaatst. Mevrouw Cuvier presenteerde mij op het dessert anisette d'Hollande. Ik wist niet dat wij hiervan een renommé bezaten, maar zoo dit zoo is moet ik bekennen, dat ik ze in Holland niet beter gedronken heb.

's Avonds op de soirée, waar ik echter niet lang bleef, kwam nog eenige beau monde, madame la comtesse enz. Ook kwamen er de heer en mevrouw Arrago. Arrago verhaalde vele anecdoten, waaronder er velen van Prony ⁴⁾, den mathematicus, die een zonderling mensch moet geweest zijn. Deze Prony woonde dicht bij de Akadmie (Sarbbonne) en had tot bureu een man en vrouw, die als een andere Philemon en Baucis hunnen echt tot hogen ouderdom gerekt hadden. 's Avonds als Prony te huis kwam zag hij ze altijd met twee haringen voor hun soupé. Eens was hij op reis geweest. Terug komende vond hij alleen den man met een haring. Hij durfde hem naar zijne vrouw niet vragen en was bijna verzekerd dat zij in dien tusschentijd overleden was, totdat hij in het uitgaan aan de deur de vrouw gelukkig met een anderen haring tegenkwam en zoo zijne bekommering zag weggenomen. Toen er in Parijs zoovele geschiedenissen met de piqueurs voorvielen, gebeurde het eens, dat Prony met eenige passers uit het huis van een instrument-

1) Waarschijnlijk Hamilton Smith, die op blz. 161 genoemd wordt.

2) Komt niet voor in de Nouvelle biographie générale.

3) Waarschijnlijk Karl Friedrich Meisner, geboren in 1800, overleden in 1874, hoogleeraar in de botanie te Bazel.

4) Gaspard C. Fr. M. Riche de Prony, ingenieur en mathematicus, geboren te Chamelet in 1755, overleden te Parijs in 1839.

maker komende, en haastig over straat lopende een oude vrouw in den arm met een der punten kwetste. Terstond ontstond het geroep: Aux piqueurs! en de arme Prony zag zich niet zonder gevaar in korten tijd geheel omcingeld, tot eindelijk een metselaar toekwam lopen en zich verheugende zijne kennis te kunnen aan den dag leggen, zeide, dat hem die instrumenten bekend waren en dat men den man moest laten gaan. De vrouw was hiermede echter nog niet tevreden en nu werd men hierover ongeduldig en begon op de vrouw aan te vallen. Eh bien! Si tu veux donc être piquée, pique toi toi-même."

In onzen verlichten tijd zou men deze anecdoten wellicht rangschikken onder die welke doen vragen: of de aardigheid al is geweest of dat ze nog moet komen? Men vergete echter niet dat ze werden verteld aan het Hof van Cuvier. En dan door Arrago.

1 Augustus. 's Morgens werd naar de protestantsche kerk (Eglise de l'oratoire) gegaan. De twee reizigers zijn den naam van den predikant niet te weten gekomen, doch hij stichtte hen zeer. De kerk was veel voller dan bij Marron.

Later gingen zij naar de kamer der Gedeputeerden. De zaal is half-cirkelvormig en krijgt evenals de zaal der pairs haar licht van boven. De tribune en de deuren zijn van acajou-hout. In de zaal van den koning zagen zij een fraaien fauteuil voor den koning en zijn portret benevens dat van de hertogin van Angoulème. Boven de deuren waren op het plafond de namen der steden geschreven, waar door Napoleon groote overwinningen behaald waren. In de Salle des conférences zagen zij aan twee tafels eenige Gedeputeerden de journalen lezen. Hierom mochten zij niet door de zaal wandelen en moesten zij zich vergenoegen met de daar hangende schilderijen en het standbeeld van Henri Quatre in de verte te zien. Vervolgens gingen zij naar het Hôtel des Invalides en stonden zij verbaasd over de grootheid van dit gebouw, dat naar zeggen 10.000 menschen bevatten kon. Toen waren er slechts 4000. In den tijd van Napoleon was het te klein om alle de invaliden te bevatten en men had in het zuiden van Frankrijk nog een gesticht moeten oprichten, dat men echter in 1824 langzamerhand deed uitsterven. Ook

werden er vele invaliden uit het zuiden naar Parijs overgebracht. Het gebouw werd in 1671 door Lodewijk XIV opgericht en zij vonden er alles in zoo volmaakte orde, dat zij zich konden begrijpen, dat men hier zijne dagen met genoeg slijten moest.

Niet slechts de soldaten maar ook de officieren werden in dit huis opgenomen, zoo zij niet naar hunne familie terug wenschten te keeren. Ruime wandelingen waren vóór en bezijden het gebouw; een gaanderij, die op de tweede verdieping het gansche gebouw omgaf, hetwelk een vierkante cour in het midden had, kon tot wandeling van zwakkeren dienen. Het gebouw was in een coté du nord, de l'est, de l'ouest en du sud verdeeld. Achter het gebouw was eene verbazend groote kerk. Tot hun spijt bezochten zij niet den daarachter gelegen koepel en zij hoopten dien nog eens later te zullen gaan zien. Wel zagen zij de reusachtige keuken. Men at er tweemaal daags en niet allen op dezelfde tijden. Elk man, soldaat zoowel als officier, ontving elken dag een flesch wijn voor de twee maaltijden. De officieren hadden iederen dag soup, entrées, vleesch, groenten, entremets en dessert en werden „in zilver” bediend, hetwelk een geschenk van Maria Louise was. In een der bovenvertrekken is eene ruime bibliotheek waar men allerhande boeken vond, in 't bijzonder reisbeschrijvingen, historie-, wetenschappelijke- en theologische boeken. De boekerij was perfect ingericht en in deze stond een fraaie buste van Lodewijk XVIII, die men toentertijd bijna overal vond. Ook was er een mooi model van het gansche Hôtel met de wandelingen en de kerk.

2 Augustus. Strauss werd bezocht. Andermaal werd eene larve van den *Hydrophilus piceus* geanatomiseerd. Groot genoeg was het voor den jongen onderzoeker zelf de hersenen in den kop te vinden en een zenuwknopje dat nog vóór de hersenen ligt, en aan elken kant een zenuwtakje afgeeft, dat naar de hersenen terugloopt. Vervolgens ging hij in het kabinet der vergelijkende ontleedkunde. Het boekje vervolgt dan de begonnen lijst. Toen gingen de beide vrienden het er eens van nemen, eens smullen. Zij gingen eten in de restauratie van Very „waar zij toch ook eens wilden geweest zijn, daar dezelve door geheel Europa beroemd is.” Het

eten wordt excellent genoemd, niet alzoo de bediening, die men zich prachtiger had voorgesteld. Zij namen vermicelli-soup; kleine pasteitjes; boeuf aux cornichons; cotelette de mouton aux haricots; poulet à la meringo; champignons à la bordelaise en abricozen tot dessert. Jammer is het, dat het journaal niet vermeldt hoeveel in dien tijd zoo'n maal kostte, wel zegt het: „'s avonds gingen wij vroeg naar huis”. Zulke fijnproevers.

3 Augustus. 's Ochtends naar het kabinet van Cuvier.

's Avonds bezochten de vrienden den schouwburg de l'Odeon, waar zij nog niet geweest waren en hoopten den Cid van Corneille te zullen zien. Een der acteurs was echter ziek en zoo werden zij afgescheept met stukken, die hun minder bevielen. Ook is hun oordeel over de zaal nietgunstig. Zij vonden die te bont. De loge van den koning, die tegenover het tooneel was scheen hun zelfs „vrij lomp” met haar „zwaar fronton dat door vier vergulde beelden, die wel naar mummiën geleken werd gedragen.”

4 Augustus werd weer Cuvier's kabinet bezocht en diens tegevolge het boekje met tal van aantekeningen verrijkt. Daarna hoorde mijn grootvader wederom Geoffroy, die toen over de olifanten sprak. In het grieksch scheen Geoffroy geen held te zijn want van den mastodonte sprekende zeide hij: ce qui signifie en grec très grande dent! Voor het overige was het eene zaakrijke en zeer belangrijke les. Dien dag werd de bibliotheek van het museum, die in het huis aan de linkerzijde was, waar ook Lamarck (au premier) woonde, bezocht. De verzameling was voor zoölogie vrij volledig en de bezoeker zag er voor het eerst het werk over de infusoria van Müller. Verder sprak de reiziger den boekverkooper Crevot, die zijn dissertatie de Sceletum piscium met genoeg verkoopen zou. Zeker als contra-beleefdheid kocht hij bij hem het werk van Serres over de hersenen.

5 Augustus was het te donker om bij Strauss te werken en hierom werd tot 12 uren in het kabinet gearbeid waaromtrent weer heel wat staat aangeteekend. Toen gingen de beide vrienden naar het Doofstommeninstituut. 't Relas hieromtrent is te belangrijk om het niet precies over te schrijven. Het luidt zoo: „Wij gingen vervolgens naar het

Instituut van de Doofstommen, waar een openlijke oefening gehouden werd. Er was eene ontzaggelijke menigte menschen. Meer dan 50 had men ongetroost moeten wegzenden. Doch het lokaal was inderdaad ook niet heel groot. De oefeningen verschilden niet veel van hetgeen ik eens te Rotterdam van eenige élèves van het Groningsche instituut gezien had. Er waren omtrent 20 élèves, die wel de uitgezochtste zullen geweest zijn en deze allen zijn nog niet eens werkzaam geweest. De abt Périer, die na den dood van Sicard ¹⁾ aan het hoofd van deze instelling schijnt te staan, deed eene aanspraak aan de vergadering en bestuurdde de werkzaamheden. Eerst begon men met jonge kinderen die eenige woorden opschreven nadat men hun het voorwerp getoond had b.v. Chapeau enz. Er waren eenige woorden opgeschreven, die een van hen door eene wonderlijke mimiek zeer duidelijk verklaarde, waaronder vooraf een toupie (priktoel) en een cerf-volant (vlieger). De mimiek, dit spreekt van zelve, is een talent dat de doofstommen in een hoogen graad bezitten. Périer gaf eenig verslag van de wijze waarop men het onderrecht had ingericht, en doortocht alle de werkzaamheden met zijne aanmerkingen. Zoover ik er over kan oordeelen is hij juist geen man van een scherpzinnig oordeel en van vernuft; maar hij schijnt een goed mensch te zijn en dat is toch beter. Het gramatische onderricht kwam mij beter ingericht voor dan het philosophische, de gramatische regels kwamen grootendeels overeen met hetgeen Sary in zijne Grammaire générale ontwikkeld heeft. Men deed eenige vragen aan de meestgevorderden onder deze kwekelingen. Zij schreven de antwoorden op het bord met veel vaardigheid. Hun stijl is met beelden doorweven; le désespoir est le repos de l'espérance was de uitdrukking van een van hen en zulke bezigden zij er meer. Men had ook de vraag opgegeven: Existe – t – il des sentiments innés? Deze keus vond ik niet gelukkig; het antwoord was het ook niet; want in hetzelfde werd sensation met sentiment verward. De vraag werd toestemmend beantwoord, en tot voorbeeld het gevoel van smart onder anderen bijgebracht. Périer verdedigde dit met het voorbeeld van

1) Roch Ambroise Cucurron abbé Sicard, geboren te Fousseret in 1742, overleden te Parijs in 1822.

iemand die met een stok geslagen werd en daarvan altijd smart ondervond; dat behoefde men hem niet te leeren; het was dus aangeboren. Ik kon juist niet zeggen, hierin 's mans schrandtheid te bewonderen en wilde hem wel vragen of de stok aangeboren was. Volgens deze wijze van zien zijn alle gewaarwordingen aangeboren, daar n.l. door dezelfde voorwerpen, bij wel georganiseerde menschen dezelfde gewaarwordingen veroorzaakt worden: b.v. de kleuren der voorwerpen: en als er geene blinden waren, die ons zienden op den weg terugbragten, zouden wij deze dwaling bijna aannemen. Waartoe dient echter al dat onderwijs in metaphysische bespiegelingen? Niet elk hoofd is er toe georganiseerd en niet elke geest heeft er vatbaarheid toe; en ik begrijp niet waarom juist de doofstomme zich met begrippen moet bezig houden, waaraan de sprekende en hoorende Parijzenaars niet eens denken.

Nadenken kan men echter over deze inrigting niet of de tranen komen ons in de oogen. Wat kan de mensch tog niet doen als hij door eenen edelen geest gedreven wordt tot het heil zijner medemenschen? Wat kan de mensch niet doen als God zich verwaardigt zijn hart te ontgloeyen, zijnen ijver te ontvlammen, zijne pogingen te geleiden, zijne inspanningen met gevolg te bekronen? Aan zich zelve overgelaten stond daar de ongelukkige doofgeborene, temidden van zijne broeders zonder dat hij hunne wenschen, hunne gewaarwordingen en gedachten zou vernemen. De spraak dat krachtige middel van onze verstandelijke ontwikkeling bestond voor hem niet. Arm aan begrippen, en steeds omgeven door allerhande zaken die raadsels voor hem bleven, bleef hij op ééne hoogte staan, of zonk veeleer langzamerhand door werkeloosheid in verdierlijking weg. Het ongebruikte verstand is geen verstand meer; en de mensch die zich niet beweegt verlamt en verstijft. — Zoo gingen duizenden van deze ongelukkigen ten grave, maar eindelijk ontvlamde een edel gevoel den Abt de l'Epée. Hij moge de uitvinder van dit onderwijs niet geweest zijn, zijn lof wordt daardoor niet verminderd. Kan men niet weldoen en spijzigen, al heeft men klederen noch brood uitgevonden? Weldra werden de ongelukkige en verlaten doofstommen opgevoed; tot nuttige leden van de maat-

schappij bekwaam gemaakt, en werden hun die begrippen medegedeeld, welke zij omdat zij menschen zijn even zoo wel behoeven als wij, begrippen aangaande hetgeen de mensch doen moet, weten kan en hopen mag, en al wat hem hier gelukkig kan doen leven en eens zagt kan doen sterven. Weldra wordt dit voorbeeld overal gevolgd: in Berlijn en elders rigt men dergelijke scholen op en in in ons vaderland was men hierin niet achterlijk. Zie dat is toch een schoon blijk, dat er eene goede geest over het lot der menschheid waakt; al wat uit dien geest is blijft.

Er was ook een blinde in de vergadering, een blindgeborene. Dit gaf tot een belangrijk gesprek aanleiding tusschen Périer en hem. Men had namelijk gevraagd waarom de oefeningen van de doofstommen zoo vele menschen tot zich trokken en daarentegen bij de blindgeborenen de zittingen ledig waren? Périer had hierover het een en ander gezegd toen de blindgeborene het woord opvatte. Onder de vragen, die Périer hem deed was ook welk begrip hij van kleuren had? *Quelle idée avez vous des couleurs?* Aucune was het eenvoudig maar alles afdoende antwoord. Men had daarentegen aan een doofstomme gevraagd welk denkbeeld hij van muziek en harmonie had, en hij had hierop geantwoord dat hij niet wist wat het voor onze gelukkige ooren was; maar dat hij, naar hetgeen hij er van gelezen had zich een begrip van harmonie maakte, dat overeenkwam met de golving van het water (*Les balancements d'une eau ondoyante*). Wat de vraag betreft over de reden waarom men dit instituut meer bezoekt als dat der blinden, ik geloof dat dezelve daarin bestaat dat men de blinden meer als onze natuurgenoten beschouwt. Een mensch die ons hoort, en die tot ons spreekt al kan hij ons niet zien, staat toch in een naauwer verband met ons als een mensch, die ons ziet, maar die onze stem niet hoort en tot ons niet spreken kan."

Het boekje handelt dan over nog eene categorie van rampzaligen, over de *Enfants trouvés*. Het relaas is weer te tref fend om er iets aan op te willen smukken al werd het dan ook uit den aard (als al het andere) vrij haastig neergeschreven. Het luidt zoo:

„Wij gingen vervolgens met den heer Jilbert uit Neuchâtel

naar het Hospice des Enfants trouvés. Het is een groot gebouw. Men ontvangt er de kinderen, die er gebragt worden zonder eenige zwaarigheid. Men laat vervolgens door een geneesheer (er zijn er 4 die dit huis verzorgen) de kinderen onderzoeken. Zijn zij gezond dan vertrekken zij binnen 2 dagen naar voedsters op het land; zijn zij ziek, dan worden zij hier verzorgd. Tot twaalf jaren blijven zij bij hunne voedsters. Van de ingebragte kinderen sterft tot dien leeftijd toe bijna de helft! Wij zagen hier dus niet dan kinderen, die kort geleden ingebracht waren, en de zieke kinderen. Alles is met de meeste zindelijkheid en zorg ingericht. Twee soeurs charitables hebben het opzigt. De kinderen ontvangen alle hun nommer dat op een looden plaatje om hun hals hangt, en geteld wordt van den 1 January van elk jaar. Nu was men al over de 3000. Elk jaar komen er 6000 à 7000 kinderen in!! Doch het schijnen niet enkel onechte kinderen te zijn. Ook schijnt men andere aan te nemen. Velen worden door hunne ouders gebragt, die den naam opgeven, dien zij aan het kind willen gegeven hebben. Op het land moet men dunkt mij niet zeer voor deze kinderen zorgen; anders is de proportie van stervenden niet wel te verklaren. Onder de zieke kinderen waren er velen met ophtalmia neonatorum; en eenigen met induratio telae cellulosae. De naam van het kind en ziekte stonden boven de wiegen op een bordje geschreven. De wiegen zijn (evenals de bedden in de hospitalen) van ijzer."

„Vincent de Paul was de oprigter van de inrigting; in de kapel staat zijn beeld; hij draagt een kind in zijne armen en bukt zich om een ander op te nemen dat aan zijne voeten ligt. In de groote kamer, waarin de kinderen het eerst gebragt worden las men het eenvoudige opschrift: *mon père et ma mère m'ont abandonné, mais le Seigneur a pris pitié de moi*. Deze woorden zeggen alles. Als J. J. Rousseau, die toch ook een hart had, er op had nagedacht zoude hij zijne 4 kinderen hier niet gebragt hebben; die zoodra zij hier in kwamen hem moesten toeroepen: „*Mon père m'a abandonné*." Dat de bezoeker huiverde is te begrijpen.

5 Augustus. 's Avonds werd de Italiaansche opera Don Juan nog bezocht. De ouverture werd heerlijk uitgevoerd.

De geheele opvoering was trouwens schitterend.

6 Augustus werd veel bij Strauss gewerkt. De jonge geleerde prepareerde bij hem het *Systema nervosum* van de loc. verrucivora; hetgeen bijzonder wel gelukte. 's Avonds gingen de beide vrienden naar het Théâtre français, waar men *Menschenhaat* en *berouw* (*Misanthropie et repentir*) gaf. De verteller teekent aan, dat hij niet wist, dat er eene fransche vertaling bestond. Talma speelde met gevoel en natuurlijk en deed den toehoorder aan Bingley¹⁾ denken. „Tusschen deze twee acteurs” – schrijft hij – „bestaat veel overeenkomst.” De menigte toeschouwers was geweldig groot en vrij rumoerig, toch scheen het stuk eene algemeene aandoening te verwekken. Ook de beide vrienden voelden zich niet gestemd het nastuk, eene comédie, die zij niet kenden, aan te hooren.

7 Augustus werd zeer lang het kabinet van Cuvier bezocht. Het boekje bevat enkele pagina's omschrijving van hetgeen gedaan werd en vermeldt temidden dier aantekeningen nog dit: „In het kabinet ontmoette ik Prof. Huschke uit Jena. Hij had de Zoötomie van Carus aan Cuvier geleend die ze niet bezat; zoo weinig is men in Parijs met Duitsche litteratuur bekend, teekent hij aan.

8 Augustus ging de schrijver weer in het kabinet van Cuvier. Vele aantekeningen werden gemaakt. 's Avonds gingen de vrienden naar het Cosmorama in het Palais royal waar zij „vrij schoone gezichten” zagen. Het meest bevielen: de Niagara, de St. Pieterskerk te Rome en een Zwitsersch landschap; „maar” – zegt 't handschrift – „het cosmorama dat wij in Holland hebben is dunkt mij beter geschilderd.”

9 Augustus werd Duméril bezocht. Hij zeide, dat hij van de dissertatie van mijn grootvader over het skelet der visschen geen verslag in het Instituut gegeven had, omdat de gepromoveerde met Geoffroy van meening verschilde en omdat hij niets nieuws gezegd had over de geheele determinatie van het skelet. Duméril zeide hem, dat zijn werk als eene „*compilation très bien faite et même par un homme qui a étudié quelques espèces bien spécialement*” kon worden aan-

1) Ward Bingley, geboren te Rotterdam in 1757, overleden te 's-Gravenhage in 1818.

gemerkt. De titel *De sceleto piscium* had hem meer doen verwachten. Duméril scheen ijverig zijnen tijd te besteden. Hij zeide des nachts te werken en zijne fysieke toestand sprak zulks niet tegen. Hij was – toen 51 jaar – doodmager en geheel grijs. Hij had een fraaie bibliotheek. Zijn boeken waren gebonden hetgeen toen in Frankrijk gewoonte was. Het meest scheen hij zich op te houden met de gewoonten der insecten en deze meer bijzonder te bestudeeren. Van zijne *Traité élémentaire* wilde hij eene nieuwe editie geven: hij zoude dan eenige praecepta geven over de wijze, waarop men natuurlijke historie moet bestudeeren. „Ce sera bien peu de chose, mais enfin j’y dirai tout ce que je sais.” Toen ging de reiziger naar het kabinet van nat. historie, waar weer veel werd aangeteekend en vervolgens naar dat van vergelijkende ontleedkunde waar eveneens veel beschreven werd.

’s Avonds bezocht hij de Groote fransche opera. Men gaf er de *Vestale*. De decoratiën waren zeer fraai. De muziek was „overheerlijk.” Vooral bewonderde hij bij een ballet dat nagegeven werd den heer Baillon, den eersten violist. Toen deze speelde, heerschte er een eerbiedige stilte.

10 Augustus ’s ochtends kreeg het kabinet van vergelijkende ontleedkunde een bezoek. De onderzoeker begon met de eerste kamer aan de linkerhand waar vooral verschillende crania van onderscheidene volken waren, doch hij vond de verzameling niet zoo rijk als die te Leiden. Men had er 3 crania van Egyptische mummiën. Onder de crania van negers was er een dat vreeselijk dierlijk was; er stond Makoea op geschreven. Niet slechts de vooruitstekende facies, maar ook het os frontis deed dezen schedel volkomen op een orangschedel op vergroote schaal gelijken. Een cranium van een Botocude, uit Brazilië gezonden door Aug. de St. Hilaire ¹⁾ 1818. Een zonderling verlengd cranium gezonden door den graaf Breumer (een afgietsel) teekende hij in zijn memorieboekje af. Toen hij later aan een medicus te Parijs deze schets liet zien zeide deze hem bij Esquirol een dergelijk cranium onder de verzameling der schedels van „gekken” gezien te hebben. In deze kamer werden ook verscheidene

1) Augustin F. C. Prouvensal de St. Hilaire, botanicus, geboren te Orleans in 1799, overleden aldaar in 1853.

crania van alle soorten zoogdieren gevonden. Onder de zeldzame worden die van giraffe en rhinoceros (van Java en van de Kaap) genoemd. Er waren ook drie schedels van de wonderlijke Ornythorynchi. Hij vond niets dat zijn gevoelen betreffende de onderkaak dier zonderlingen bevestigde. Beneden waren groote kamers, waarin de skeletten van grootere dieren stonden. Ook vond hij er skeletten van mummiën. Een dezer was meegebracht door Geoffroy uit de katakomben van Theben. Op het etiket stond: *Ce squelette est fort intéressant sous le rapport de l'art chirurgical en ce qu'il offre les indices de plusieurs fractures parfaitement reduites.*

's Avonds gingen de reizigers naar het Théâtre de la Porte St. Martin. „Het heeft niet veel te beduiden”, zegt het journaal, dus zal de echo van het verslag na een eeuw terug gehouden mogen worden.

11 Augustus. In het museum van natuurlijke historie werd veel gezien en opgeteekend. Daarna werden de les van Geoffroy en het kabinet van vergelijkende anatomie bezocht. Toen de dierenvriend thuis kwam, werd al zijn moeite beloond door brieven van zijn moeder en van zijn meisje die schreven, dat men in Rotterdam zijn portret zeer gelijkend gevonden had. Het zij hier met eerbied vermeld, dat des reizigers moeder (Maria van der Wallen van Vollenhoven ¹⁾) eene vrome en rijk begaafde vrouw was. Volgens hen, die het leven beschreven van Abraham des Amorie van der Hoeven, Cornelis Pruijs van der Hoeven en Jan van der Hoeven, kwam haar de grootste lof toe voor de geestelijke zoowel als verstandelijke vorming harer vermaarde zonen. Ook de familie-overlevering bevestigt zulks ten volle. Hun vader verloren de kinderen op jeugdigen leeftijd. In hun stiefvader dr. Cornelis Pruijs hadden zij echter een uitnemenden verzorger teruggevonden.

12 Augustus werd aan die moeder een brief geschreven. Toen werd weer het kabinet van vergelijkende anatomie bezocht. De beschrijving van – en de vele opmerkingen omtrent de skeletten van kameelen, dromedarii, herten, anti-

1) Portretten van haar en haar man en van diens ouders berusten bij mevrouw wed. dr. J. van der Hoeven-Van Stolk te Rotterdam.

lopen, bokken, schapen, bisons, zébu's en apen zal ik den lezers sparen.

13 Augustus wordt bij Straus een *Locusta verrucivora*, maar nu een wijfje ontleed. Over den bloedsomloop wordt uitvoerig geschreven. Toen werd de laatste les van Geoffroy over de *Mammalia* gehoord, die handelde over den *Bradypus* (luiaard). Van 1-3 werd weer gewerkt in het kabinet van Cuvier. O.a. werden vele skeletten van vogels en amphibieën bestudeerd. Het is te veel om zelfs maar op te sommen.

's Avonds werd het Componium – zeker om er eens heelemaal uit te zijn – gehoord. De beschrijving luidt: „Men kan zich geen denkbeeld van hetzelfde maken. Het stond in een ruim en fraai lokaal waar echter weinig mensen waren. Het instrument maakt door zijne constructie zelve de variatiën op de thema's waarop het gezet is; het best kan men het mogelijk nog met een caleidoscoop vergelijken. Wat deze voor het oog doet, verrigt het componium voor het oor. Men liet het mechanismus niet zien, en liet zelfs tusschen elk muziekstuk dat gespeeld werd, het gordijn zorgvuldig vallen. Er wordt dan waarschijnlijk een andere trommel ingezet. Ook afgezien van de kunstige compositie is het een aangenaam muziekinstrument. De ouverture van de Toverfluit van Mozart werd heerlijk door hetzelfde uitgevoerd. Een programma dat men ons gaf beeldt het instrument uitwendig af en een rapport van Biot en Catel wordt hier bijgevoegd. Het is zeker wel door Biot gesteld: men herkent den juisten en korten stijl van den schrijver van het *Traité élémentaire de physique*”.

14 Augustus wordt besteed om veel te werken in de kabinetten van vergelijkende anatomie en van natuurlijke historie. Tal van aantekeningen strekken tot bewijs. Den volgende dag gingen de beide vrienden naar Charenton, om in het naburige Alfort de veterinaire school te gaan zien. De afstand van hun hôtel tot de Barrière was misschien weinig minder dan die van de Barrière tot Charenton. Zij reden in een van die ongemakkelijke rijtuigen, die zeer vol gestopt werden en onophoudelijk, door één paard getrokken, van Parijs naar de omstreken vertrokken. De terugreis deden zij echter met een zeer gemakkelijke diligence, die elk uur van

Parijs naar Charenton en terug reed. „Voor 15 sous zaten wij in de coupé, dat de beste plaats is. Charenton is aangenaam in een heuvelachtige streek gelegen. De Marne scheidt dit dorp van Alfort, dat veel kleiner is; een weinig verder stort zich de Marne in de Seine. Op de brug die van Charenton naar Alfort geleidt, heeft men een zeer schoon gezigt. Charenton ligt op eene hoogte. Beneden liggen kleine strooken land en eilanden die met kreupelhout begroeid zijn in de Marne, die met veel kracht onder de brug doorstroomt. In het verschiep ziet men aan de eene zijde zoowel als aan de andere heuvels die den gezichtseinder beperken; doch aan de oostkant is meer hout. Alfort – waar de veeartsenijschool is – is slechts klein en alleen door de Marne van Charenton gescheiden”. Van deze school hadden de vrienden groote verwachting vooral door de beschrijving die Rudolphi er van gaf. In deze verwachting werden zij zeer teleurgesteld. Het vrij uitvoerige relaas van hun bezoek aan de school zal echter voor de lezers van dit Jaarboekje weinig interesse hebben en wordt daarom achterwege gelaten.

16 Augustus. 't Kabinet van Cuvier wordt weer bestudeerd en pagina's in het journaal worden aan de beschrijving van hetgeen gezien werd gewijd. Daarna ging de reiziger naar de vergadering van het Instituut, waar hij andermaal Lacépède sprak en hem vroeg of hij, voor het geval zij elkan-der niet meer zagen voordat mijn grootvader Parijs verlaten zou, ook eenige commissie voor hem te vervullen had, of dat hij iets van hem verlangde. Zeer aardig antwoordde Lacépède: „Je n'ai absolument qu' une chose à vous demander, c'est que vous voudrez bien ne pas m'oublier et comme c'est l'unique demande que j'ai à vous faire je me flatte de la voir d'autant mieux accomplie”. Daar overigens de vergadering niet zeer belangrijk geweest moet zijn, kan het relaas van het verhandelde te dezer plaatse wel achterwege worden gelaten. De Vos, die hoofdpijn had en zeker koude gevat had, ging vroeg naar bed en de geleerde gebruikte den tijd om een en ander te schrijven.

17 Augustus werd weer in het kabinet van vergelijkende ontleedkunde gewerkt en veel beschreven. De bezoeker teekende er het gehoororgaan van den leeuw af. Hij vond er

ook preparaten van de huid. Onder deze was een hoorn, die, volgens het etiket, op de linkerzijde van het voorhoofd van eene vrouw van 80 jaren groeide. 's Ochtend had mijn grootvader in het kabinet van Cuvier den heer Camper ¹⁾, met wien hij te Utrecht kennis gemaakt had, ontmoet. Hij zeide hem, dat in zijn hotel ook de heer Gillet ²⁾ uit Rotterdam gelogeerd was en dat die naar hem gevraagd had.

18 Augustus werd 's morgens in het kabinet van natuurlijke historie weer veel gestudeerd, waaromtrent het boekje uitvoerige aantekeningen bevat. 's Avonds gingen de reizigers naar het Théâtre français, waar de Ecole des vieillards gegeven werd. Talma en Madlle. Mars ³⁾ vervulden hunne rollen meesterlijk (Monsieur et Me. Dauville); vooral Madlle. Mars welke geheel natuur was. Daarna gaf men Le Médecin malgré lui van Molière. Het was wel vol geestige en aardige trekken; maar veelal lomp en indecent, zoodat mijn grootvader zich niet begrijpen kon, dat men zulks hooren wilde. Doch het stuk werd ook niet zeer geapplaudisseerd.

19 Augustus werd de heer Hamilton Smith bezocht. Hij liet vele zijner teekeningen zien. Ze waren met verwonderlijk veel vlugheid en geest geteekend. Hij wist opgezette dieren zoo af te teekenen als zij in het leven geweest zijn. Daarna werd bij den heer Strauss eene Bombyx pavonia major geanatomiseerd, waaromtrent het boekje vele bijzonderheden vermeldt. Te huis gekomen vond mijn grootvader een brief van Van der Boon, die nu eindelijk den 15den op reis zou gaan, zoodat hij hem nu dagelijks verwachten kon. Ook was er een brief van zijn broeder Kees en 's avonds schreef hij dien terug en ook aan den dominé ⁴⁾. „De hoofdpijn van De Vos was erger geworden en hij had nu eene drank om te evaporeeren genomen.”

1) Misschien Petrus Camper, conrector der Latijnsche school te Zutfen, zoon van den bekenden Adriaan Gilles Camper (1759–1820), den grooten natuurkundige, die meermalen te Parijs vertoefde.

2) Dezen kan ik niet thuis brengen; de Rotterdamsche scharenslijper François Marie Gillet zal het wel niet geweest zijn.

3) Anne Fr. H. Boutet-Monvel, beroemde Fransche actrice onder den naam: Madlle Mars, geb. te Parijs in 1779, overl. aldaar in 1847.

4) Abraham des Amorie van der Hoeven, sinds 27 Januari 1820 aan de Remonstrantsche gemeente te Rotterdam verbonden.

20 Augustus. 's Ochtends schreef de reiziger nog aan zijnen vriend Kok ¹⁾, waarna hij zijne brieven naar de post bracht. Daarna ging hij weer naar den heer Strauss en ontleedde een andere *Bombyx pavonia major*. Ook hieromtrent zijn weer vele bijzonderheden voor hen, die er belang in stellen, in het boekje te lezen. De beschrijving eindigt met de woorden: „Het systema nervosum zag ik bij dit exemplaar evenals bij het vorige zeer goed en weldra zal ik in staat zijn dit bij de insekten goed te anatomiseeren.” Het boekje wijdt dan verscheidene bladzijden aan een rondgang in het kabinet van Cuvier.

21 Augustus. De Vos was beter. 's Ochtends ging de onderzoeker naar het kabinet van vergelijkende anatomie. Heel wat aantekeningen getuigen ervan. Dan naar het museum van natuurlijke historie. De vogels werden onder handen genomen. Vele bijzonderheden. 's Avonds naar de soirée van Cuvier. Deze liet veel zien. Hij had eene groote bibliotheek. Op de soiree was ook Ampère, dien men in Parijs wat scheen uit te lachen en die ook inderdaad – volgens het journaal – „hetgeen geniëen meer gebeurt, door zijne houding en gemis aan fijnen wereldtoon wel eene belagchelijke zijde heeft.” Mijn grootvader beviel de man uitnemend. Hem scheen hij een eenvoudig en nederig mensch te zijn, die geheel voor zijn vak leefde en die nimmer tijd zeide te hebben, zoolang hij in zijn vak nog wat te doen had. Op de soirée zag een belletrist uit de hoogte op hem neder, toen hij zeide dat hij Rabelais nooit gelezen had, omdat hij er geen tijd toe had. Onder de vele gesprekken die opgeworpen werden, werd er ook van eene maskerade in de stukken van een schaakspel gesproken. Een dikke en ronde baron zeide vrij aardig: „moi je ferais la tour.”

22 Augustus was het groote feit, dat Prof. Reinwardt mijn grootvader kwam opzoeken. Hij was zeer vriendelijk en scheen blijde te zijn Hollanders te zien. 's Avonds dronken de beide reizigers op zijn Hollands thee.

23 Augustus. 's Ochtends was het heel mooi weer, ging men vroeg uit, nam men een bad bij den Pont Royal en de weg leidde toen naar den Pont des invalides, vanwaar men van

1) Wie hiermee bedoeld wordt, weet ik niet.

de eene zijde over Parijs en van de andere zijde over de omstreken een verrukkelijk schouwspel had. De Seine is hier niet op het breedst en scheen ook niet zeer diep te zijn, waardoor verscheidene kleine eilanden gevormd werden, die echter geen onaardig schouwspel opleverden. Aan de zijde vanwaar men op de stad zag, werd een groot gedeelte van het tooneel bepaald door den Montmartre, terwijl aan de andere zijde bergen den horizon verkleinden, zoodat Parijs als in een kom scheen te liggen.

Mijn grootvader ging vervolgens de tapijtfabriek (quai de Briny no. 30) zien, welke alleen voor den Koning en de Koninklijke familie en voor het Gouvernement werkte. Behalve de kweekelingen waren er 42 werklieden geplaatst. De bewerking had veel van die van de behangseltapijten à haute lisse in de gobelins; maar men knipte de draden dicht af, en hierdoor ontstonden zeer levendige kleuren. De tapijten kostten tot 80.000 francs.

Daarna ging mijn grootvader naar de Pompe à feu en wat hij aantekende over de jeugd der stoommachines is te typisch om het niet letterlijk te laten volgen. Wij lezen: „Men liet mij alleen in het gebouw klimmen, en ik dacht in een werkplaats van cyclopen te zijn, die zich echter niet vertoonden; in het geheele gebouw dat een soort van toren is, waarin de pompslingers geplaatst zijn, ontmoette ik niemand. Het is een verschrikkelijk geraas en gekraak dat door het gedurig op- en nedergaan van deze slingers die door stoom bewogen worden veroorzaakt wordt, en de grond trilde er van. Het water wordt uit de Seine in een groote pijp opgepompt en deze loopt tot de hoogten van Chaillet, vanwaar zich hetzelfde uit vier groote bakken (bassins) door geleipijpen door geheel Parijs verspreidt. Deze bassins heb ik echter niet gezien. Vóór ik in den toren ging zag ik een werkmán die bezig was met stoken. Het blakerde en knetterde als in de oven van de ijzersmelterij van Schiller. Ik meen dat hier slechts vier werklieden zijn aangesteld. Toen ik er uitging, zag ik juist door de Seine de stoomboot, die van de Havre kwam, varen. Ik werd dus herinnerd aan eene der zonderlingste uitvindingen die onze eeuw kenschetsten, en waarvan wij het begin slechts zien. Zeker is het dat de stoom-

werktuigen groote veranderingen in den geheelen staatkundigen toestand der volken maken zullen."

Daarna werd met De Vos nog de Ecole de médecine bezocht. Het kabinet, dat vrij uitgestrekt was, bekoorde echter niet. Uitvoerig wordt een en ander beschreven o.a. het skelet van den man zonder armen en beenen, dien Rudolphi (zie zijne Bemerkungen) nog heeft gezien. Hier werd ook nog eene promotie bijgewoond. De professoren opponeerden. De doctorandus was met een toga gekleed en achter hem zat de president Alibert met een roode toga en een rood vierkant mutsje. Hierbij stond het wonderlijk genoeg, dat hij veel gebruik maakte van een lorgnet, hetwelk zeer elegant was, doch bij zijn ouderwetsche costuum een zonderling contrast maakte. De disputatie had in het Fransch plaats. De dissertatie scheen over de croup te handelen.

's Avonds gingen de reizigers in het Théâtre des variétés. Hier hoorden zij de Blousés en den Imprimeur sans caractère. Potier¹⁾ vond mijn grootvader altijd verwonderlijk, zoowel als de fat Blousé als in de Homme de soixante ans. L'imprimeur sans caractère was eene nieuwe en niet onaardige vaudeville, van welke Cuvier op zijne soirée echter wel wat te veel gezegd had. De libraire romantique, voor wien Brunet²⁾ speelde, moet eene personeele persiflage van den boekverkooper Ladvocat zijn geweest.

24 Augustus. 's Ochtends ging mijn grootvader naar Prof. Reinwardt, met wien hij veel te bespreken had. Zij gingen vervolgens tezamen naar den predikant Marron, die hen vriendelijk ontving. Zij spraken doorgaans Fransch doch waren aan het Hollandsch geraakt, toen eensklaps de heer Charles Coquerel³⁾, broeder van den beroemden orator⁴⁾, binnen kwam, die van een reisje uit Holland terugkeerde.

1) Charles Gabriël Potier, acteur, geboren te Parijs in 1774, overleden te Fontenay-sous-bois in 1838.

2) Jean Joseph Mira, zeer bekend komisch acteur onder den naam Brunet, geboren te Parijs in 1766, overleden te Fontainebleau in 1853.

3) Charles Augustin Coquerel, Fransch geleerde, geboren te Parijs in 1797, overleden aldaar in 1851.

4) Athanase L. Ch. Coquerel, theoloog, geboren te Parijs in 1795, sinds 1818 predikant bij de Waalsche gemeente te Amsterdam. In 1830 vertrok hij naar Parijs, waar hij in 1868 overleed.

De heer Coquerel was toen nog zeer jong en schreef over alles in de *Annales générales* en in andere journalen. Dit gaf den schrijver van het dagverhaal reden om aan te teekenen: „Het zal mij toch wel veroorloofd zijn daar hij over alles schrijft, geologie, natuurlijke historie, litteratuur enz. aan zijne grondige kennis te twijfelen”. Na dit bezoek werd het kabinet van natuurlijke historie bezocht. Om 3 uur werd de bezoeker weggevaagd door den stroom van nieuwsgierigen. Het was een vrije-toegangsday. De toeloop was enorm. In een oogenblik waren al de zalen vol en de onderzoeker had moeite om tegen den stroom in uit het gebouw te komen.

Des avonds gingen de reizigers voor het eerst naar Tivoli, dat aldus wordt beschreven: „Het is een groote tuin over wiens aanleg wij echter niet konden oordeelen, omdat wij het bij den avond zagen. De illuminatie was niet bijzonder. Chasinetten zagen wij niet. Er waren vele bijzondere vermakelijkheden, waarvan sommigen echter afzonderlijk betaald moesten worden. Hieronder hoort ook de *montagne russe*. Men glijdt in een wagentje op vier wielen van eene vrij steile hoogte af en krijgt daardoor zulk een vaart, dat men een afstand van eenige minuten in eenige seconden aflegt. Prof. Reinwardt had mij gezegd, dat hij door de snelle vaart altijd eene zekere beklemming op de borst gevoelde. Ik kan inderdaad zeggen, dat ik beneden was vóór ik om mijn borst kon denken. Ik had gewacht, dat er meer en beter muziek zoude zijn. En klein theatertje was opgericht, waarop men ook nog zong. Een fraai vuurwerk werd om 10 uren afgestoken en wij dachten dat hiermede alles was afgelopen.”

Naderhand hoorden de reizigers, dat er nog een *cirque olympique* geweest was. Zij haastten zich echter om na het vuurwerk een *fiacre* te krijgen en reden toen naar de *Rue Richelieu*. Zij gingen hier naar *Frascati*, waar een bank is. Het verhaal ervan luidt: „Het was voor mij nieuw, daar ik nooit in Aken of Spa geweest ben. Ik was verwonderd over het groote en prachtige hôtel. In eene *antichambre* waren eenige knechts, die onze hoeden aannamen. Vervolgens kwamen wij in eene kamer waar de roulette gespeeld werd. Een balletje draait in de rondte en blijft eindelijk in een nummer liggen, dit is rood of zwart, even of oneven en daarna zet

men. 2 francs was het minst wat men zetten kon en 12.000 francs was het hoogste waartoe men komen mocht. Hier echter werd minder hoog gespeeld dan in eene andere kamer, waar men kaarten gebruikte. Ik begreep hier echter minder van. Hoewel ik mij voorgenomen had niet te spelen, waagde ik er echter een 5 francstuk aan, maar het werd met het lange stokje weggehaald, en ik eindigde toen omdat ik geen groot geld meer bij mij had. De Vos daarentegen verloor 25 francs. Wij bleven hier een klein uur. Men scheen zonder veel belangstelling te spelen”.

25 Augustus. Het was de dag van St. Louis. Aldus is die beschreven: „Geheel Parijs was op de been. 's Ochtends gingen wij naar de expositie der schilderijen in de Louvre. Ik had niet gedacht, dat deze zoo groot zou zijn. Er waren over de 2000 nummers, zoowel schilderijen als gravures en beeldhouwwerk. Van 10 uren 's ochtends tot over 1 ure waren wij hier, maar konden nog niet alles zien. Ook was de toeloop zoo groot, dat wij er niet veel genot van hadden. De waarde der schilderijen beantwoordde echter over het geheel niet aan derzelve getal. Bij degenen, die mij het meest bevielen heb ik vouwen gelegd in mijn catalogus. Vervolgens gingen wij naar den tuin der Tuilleries, waar het onzettend vol was. Hier werden ook uitdeelingen van brood aan het volk gedaan. In de restauraties was het mede ontzettend vol, zoodat wij bij Very moesten gaan dineeren, waar wij het echter thans zuiniger aanlegden en nog geen 5 franc par tête betaalden, hoezeer wij volop ons genoeg aten. 's Avonds gingen wij wederom in de Tuilleries wandelen. De illuminatie had niet veel te beteekenen. Maar het vuurwerk, dat bij de Champs Elysées werd afgestoken, was zeer groot en hield een vervaarlijk geweld. Eenige gebouwen waren verlicht. Van de Pont des Arts gaf dit geen onaardig gezigt langs de Seine, maar de verlichting was noch algemeen noch luisterrijk.”

26 Augustus werd 's morgens bij den heer Straus eene *Hydrophilus piceus* ontleed. 's Avonds werd het dagboek bijgehouden en een brief aan mijne over-grootmoeder¹⁾ ge-

1) Maria van der Wallen van Vollenhoven, geboren te Rotterdam in 1773, trouwde aldaar in 1791 Abraham van der Hoeven en overleed aldaar in 1840. Zie blz. 143 en Nederl. Patriciaat II, 235.

schreven. Met weglating van eenige voor dit Jaarboekje te wetenschappelijke vertoogen vervolgt het journaal aldus:

„27 Augustus. Nadat ik mijnen brief op de post gebracht had, waarin er ook een voor mijn vriend Gijsberti gesloten was, ging ik naar het kabinet van vergelijkende anatomie en bestudeerde er de ossa dissoluta van het cranium van eenige visschen. Vervolgens ging ik naar het kabinet der natuurlijke historie, waar ik voortging met de vogels te bestudeeren. Daarop gingen wij, De Vos en ik, naar den heer Balbi, een Italiaan, die een „Atlas ou tableau géographique des differents peuples rangés selon leurs langues” vervaardigde en ons over het Hollandsch wilde raadplegen. 's Avonds gingen wij naar het Theatre de la gaité, hetwelk op den Boulevard du Temple is zeer dicht bij het Theatre de l'Ambigu comique, dat wij ook nog niet bezocht hadden. Wij namen plaats in de loges de coté, hetwelk de tweede plaats is van 2 fr. en 40 cent. Het parterre was wat gemeen, hier waren ook vele vrouwen, die anders in de Fransche theaters nooit in het parterre plaats nemen. Wij zagen St. Louis au Boulevard du Temple, een gelegenheidsstukje zonder veel verdiensten; en daarna een melodrama Minuit ou les Revelations, hetwelk een weinig gerekt was. Mad. Dupuis die er de hoofdrol in speelt is geene kwade actrice, doch over het geheel is dit theater niet bijzonder en bezit het geene uitstekende acteurs. Ik had dezen dag een brief van mijn broeder Kees en van Prof. Bennet ontvangen.

28 Augustus. 's Ochtends beantwoordde ik den brief aan mijn broeder Kees. Daarna ging ik naar het kabinet van vergelijkende ontleedkunde. Ik kon er echter niet veel werken, door de komst van De Vos en Van Blom¹⁾. Wij gingen het kabinet door. Daarna bezocht ik het kabinet van natuurlijke historie. Vervolgens ging ik met mijn vriend De Vos naar het Diorama. Ik had veel hiervan gehoord, maar het overtrof mijne verwachting verre. De prijs is 3 francs. Het is een vrij groot gebouw. Men komt er in een rond vertrek, het-

1) Dezen kan ik niet thuis brengen: Hermanus van Blom, geboren in 1777, en getrouwd met Maria Françoise Cornelia van der Wallen, schijnt mij te oud en François Willem Cornelis, geboren in 1809, is stellig te jong.

welk aan de eene zijde open is, en waarachter op een zekeren afstand een groot schilderij geplaatst is hetwelk zulk een illusie maakt alsof men uit een venster of balcon naar buiten zag en of het geschilderde werkelijk bestond. Waardoor deze illusie eigenlijk veroorzaakt wordt, weet ik nog niet geheel te verklaren. Het is ongemeen helder, terwijl het vertrek, waarin men zich bevindt, eenigzins duister is. Het vertrek draait op eene spil evenals het observatorium te Leiden en van dit mechanismus bedient men zich als men het toneel wil veranderen. Het eene schilderij stelde de haven Sainte-Marie bij Cadix voor, het andere was een gezicht in de kapel van het kasteel van Holyrood in Edinburg, een maanlicht. Het was heerlijk om de maan in deze ruimte te zien schijnen; een heldere sterrenhemel deed een effect dat boven alle beschrijving is. De schilders heeten Daguerre ¹⁾ en Bouten ²⁾. 's Middags had ik in de restauratie nog een lang gesprek met Reinwardt. Des avonds was ik te huis om in dit journaal te kunnen schrijven, doch ik ging ook nog een uurtje naar Fergusac, waar ik echter geen nieuwe maandwerken aantrof.

29 Augustus. Wij gingen 's ochtends naar St. Cloud, vanwaar wij verder op Versailles hoopten te kunnen gaan. St. Cloud is zeer schoon gelegen; men gaat derwaarts door het Bosch van Boulogne en door Boulogne. Men komt vervolgens aan de Seine, die men over een brug overgaat en aan de overzijde van welke St. Cloud op eene hoogte gelegen is. Het kasteel was ongelukkig niet te zien, maar wij wandelden door het fraaie park, dat achter het kasteel als een hoog terras oploopt. Op deszelfs hoogste punt is een zuil geplaatst die men de Lanterne de Diogène noemt, welke wij ook beklommen. Van hier zag men over het park met zijne rechte lanen, waarvan velen op dit terras uitloopen en terwijl wij het kasteel voor ons zagen liggen hadden wij de Seine aan onze rechterhand beneden onze voeten, en zagen vóór en rechts van ons in de verte het onmetelijke Parijs, terwijl vooral zijne koepel van het Pantheon zich hoog in de blaauwe lucht verheft. Wij wandelden beneden aan de linkerzijde terug. De

1) Louis J. M. Daguerre, geboren te Corneille in 1789, overleden te Petit-Brie-sur-Marne in 1851.

2) Komt niet voor in de Nouvelle biographie générale.

fonteinen en watervallen van St. Cloud bevinden zich dicht bij het kasteel aan de linkerzijde. Zij sprongen thans niet; men kan echter zien dat zij zeer groot zijn; er zijn onmetelijke kikvorschen en andere monsters, en eene groote cascade met trappen in de oude stijl. Dit kan men zich verbeelden, als men te Rozendaal bij Arnhem geweest is. Van St. Cloud moesten wij naar Versailles wandelen, daar men hier geen rijdtuigen vond. Men bood ons een wagentje aan voor 12 frcs. hetwelk wij echter wat duur vonden, daar wij van Parijs naar Versailles voor 3 frcs. hadden kunnen komen. Daar dit de eenige gelegenheid is moesten wij wel wandelen: de weg is in 't begin bergachtig, doch belommerd, naderhand is hij meer open. Wij wandelden wel 1½ uur en kwamen zeer vermoeid te Versailles, dat zich lang aan het oog onttrekt, tot men op eene hoogte komt en de weg nu eensklaps begint te dalen. Men ziet het dan voor zich liggen; en het is vrij groot, doch ruim gebouwd; de huizen zijn ver van elkander verwijderd. Wij aten in eene restauratie vrij goed en gingen vervolgens na uitgerust te hebben het uitgestrekte kasteel bezien, dat echter niet gemeubileerd is. Er waren vele menschen en men noodzaakte ons om alles wat haastig te zien. De kamers zijn allen aan elkander vrij gelijk en rijk verguld en de plafonds beschilderd. Er waren ook nog vele schilderijen geplaatst, die echter weinig te beduiden hadden. In het kasteel is ook eene uitgestrekte kapel. Het kabinet van nat. historie kregen wij niet te zien. Vervolgens gingen wij Trianon zien. Groot Trianon dat grootendeels rez de chaussee is was gesloten, en er scheen geen mogelijkheid te zijn dit te zien; althans men zond iedereen weg. Klein Trianon is aan de rechterzijde van groot Trianon gelegen. Het is een heerlijk buitenverblijf, maar niet groot. Men heeft er eene fraaie eetzaal. De slaapkamer van de Koningin was klein en met blauwe zijde behangen. Daarna gingen wij naar de fonteinen die ondertusschen reeds begonnen waren. Wij gingen het eerst naar de Neptunus, een groote groep van beelden, die in eene uitgestrekte kom geplaatst waren. Hierachter is een vijver waarin zich het water ontlast; vervolgens vele andere fonteinen waarvan een, die zeer veel water gaf en zoo men ons zeide 50 voeten hoog was; eindelijk naar den

Dragon een ontzettend groot waterwerk; waarvan de hoofdfiguren Neptunus en Tethys met een grooten draak aan het midden van de kom geplaatst zijn; in deze kom zijn drie fonteinen en van terzijde zijn nog verschillende andere figuren en aan de hooge zijde van de kom, achter de hoofdfiguren is eene rei van hooge recht opgaande fonteinen. Duizenden menschen stonden rondom dit groote waterwerk geschaard, hetwelk om zes uren des avonds aanving, doch niet lang duurde. Men heeft in onze dagen niet veel op met ouderwetsche tuinen, maar als men het zoo in het groot ziet zoo als hier, dan bevalt mij zulks beter dan alle slingerpaadjes en beekjes en Zwitsersche bruggen. Onze voorvaders hadden ook wel smaak, althans in hun genre is even zooveel goeds als in het onze. Wij moesten toch wat liberaler zijn; wie weet hoe men ons genre nog eens zal beoordeelen. Wij kwamen 's avonds in Parijs terug. Voldaan van ons uitstapje doch vermoeid.

30 Augustus. Ik ging 's ochtends na een bad gebruikt te hebben naar den ambassadeur om mijn pas terug te vragen. Ik moest echter wederkomen, daar de bureau's nog niet geopend waren. Ik ging vervolgens naar mijnen kassier en naar de Bibliothèque du Roi. Hier doorliep ik de verzameling prenten, die zeer groot is en welke dagen zoude vorderen om geheel gezien te worden. In de verzameling der antiquiteiten zag ik met genoegen de Zodiak van Dindyca waarover zooveel getwist is; de steen is ontzettend dik. Het geheel is met veel zorg bewerkt en goed bewaard. De cirkel, wiens middellijn 5 of 6 voeten zal bedragen, wordt door vier staande en acht zittende figuren gedragen. Men heeft in deze verzameling vele andere merkwaardige stukken. Ik zag hier ook nog beschilderde deksels van mummiën, waarop de Onitis sacer was afgebeeld, gelijk ik ook nog andere afbeeldsels van dit insekt zag. Ik ging daarop andermaal naar den ambassadeur. Men zeide mij dat ik mijn pas des anderen daags kon bekomen. Hier in de Rue Caumartin was ik niet ver van de Rue de la Chaussée d'Antin en ik wilde Parijs niet verlaten voor ik deze straat bezocht had, die door zijnen kluizenaar geheel Europa door beroemd is. Het is eene volkrijke breede straat die vele fraaie winkels heeft, die van

de hoek van de Boulevard des Capucines en de Boulevard des Italiens tot de Rue St. Lazare loopt en waarlangs men naar Tivoli gaat.

Tehuis gekomen vond ik Van der Boon eindelijk aangekomen. Hij was den 26sten nog bij mijnen broeder Kees geweest, die welvarend was. Wij hadden elkander veel te vertellen. 's Middags gingen wij in het Palais royal bij Prevot eten waar ook Humboldt met Valenciennes dineerde. 's Avonds noodzaakte ons een opgekomen onweder eenigen tijd in een koffiehuis te vertoeven; daarna tehuis gekomen, schreven wij; Van der Boon en De Vos brieven en ik in mijn dagboek. Dit is juist geen der best besteedde dagen geweest. Maar men kan ons in Parijs ook ongenadig laten loopen".

31 Augustus. 's Ochtends ging mijn grootvader naar het kabinet van vergelijkende anatomie en daarna naar het kabinet van Cuvier. Te dezer plaatsen bestudeerde hij wat in het journaal staat opgeteekend. Daarna ging hij naar huis, waar hij behalve Van der Boon en De Vos ook den advocaat Schooneveld aantrof. Met hun vieren gingen zij naar de St. Geneviève om de grafplaatsen onder den grond te zien. Het was daar zeer koel en dit was misschien allerongezondst daar buiten zulk eene groote hitte was. Er waren daar enkel aanzienlijke mannen, zooals ministers en hooge militairen begraven. Alles was in kleine kamers afgedeeld, waar vijf of zes graven waren. Zij waren alle aan elkander vrij gelijk en zonder eenig sieraad. Men vond er de namen en titels der personen en den dag hunner geboorte en van hun sterven opgeschreven. Hier was ook het graf van De Winter¹⁾. Alle deze kamertjes waren afgesloten. De gaanderij was krom en laag en met een lantaarn werden de bezoekers rondgeleid. 's Avonds ging Van der Boon naar het Theatre français.

3 September. 's Ochtends ging de reiziger naar het kabinet van vergelijkende ontleedkunde, waar hij wederom eenige skeletten van visschen nazag en vervolgens wilde hij naar het kabinet van de natuurlijke historie gaan, toen hij Prof. Reinwardt ontmoette, die van een bezoek bij Cuvier terug

1) Jan Willem de Winter, Fransch vice-admiraal, bekend door den zeeslag bij Kamperduin in 1797, geboren te Kampen in 1761, overleden te Parijs in 1812.

kwam. Hij vergezelde hem vervolgens met zijne familie in het kabinet van natuurlijke historie, waar zij ook nog eene inleiding van de lessen van Duméril over de natuurlijke historie der Reptilia en visschen hoorden waarbij wel 200 toehoorders tegenwoordig waren. Duméril sprak uit het hoofd doch niet zeer gemakkelijk. Hij ging daarna met Van der Boon naar de Praefecture de police in eene fiacre om hunne paspoorten in orde te brengen en 's namiddags gingen zij koffie drinken in den Jardin Tuse op den Boulevard du Temple, waar vooral de koffiekamer zeer fraai was ingericht. Daarna gebruikten zij ijs bij Tortoni en gingen toen naar huis en naar bed.

2 September. Na eenige andere bezigheden gingen Van der Boon en mijn grootvader naar den heer Lucas ¹⁾, die hen allervriendelijkst ontving en zeer in zijn schik was toen hij van Buffon kon vertellen, dien hij lang gekend had en wiens miniatuurportret hij op een snuifdoos geschilderd in zijn zak had. Lucas was toen zeer bejaard en was conservator van het museum van natuurlijke historie. Na hier wat gekeuvelde te hebben en in het museum het een en ander gezien te hebben, ging de reiziger zijn paspoort halen bij het ministerie van buitenlandsche zaken, waarvoor hij tien gulden betalen moest.

3 September was een zeer belangrijke dag. Althans de beschrijving van het bezoek – op dien dag – aan de krankzinnigen-verpleging te Bicêtre is uit historisch oogpunt te curieus om hieromtrent het journaal niet woordelijk af te schrijven. Het luidt: „Wij gingen 's ochtends naar Bicêtre in een fiacre hetwelk op een uurtje afstand van Parijs ligt. Er zijn ook kleine rijtuigen van Parijs op Bicêtre, gelijk aan die op Montmorency, Alfort enz. Bicêtre is een groot en oud gebouw dat verschillende bestemmingen gehad heeft. In 1400 was het een lusthuis van een bisschop van Winchester, en hiervan is door verbastering de naam Bicêtre ontstaan. Het gebouw is door een gracht omgeven evenals het Hotel des Invalides. Er zijn hier gebrekkige en oude lieden ten getale

1) Lucas ging door voor een natuurlijke zoon van Buffon; zijn zoon was de bekende Jean André Henri Lucas, natuurkundige, geboren te Parijs in 1780.

van 4000; zij zijn allen zooveel mogelijk werkzaam, en daar deze werkzaamheden verschillen naar hunne werkzaamheden en bekwaamheden is het een schouwspel vol afwisseling wanneer men de gaanderijen doorloopt. Het is hier wederom *more gallorum* zeer morsig.

Het belangrijkste van dit gedeelte van het gebouw was voor mij een zeer diepe put, waaruit men met twee groote emmers, die aan ijzeren kettingen hangen en beurtelings op en nedergaan, het water schept, dat in een kom van 63 voeten in het vierkant en 6 voet 8 duim diepte geleid wordt, welke met gewelven bedekt is. Uit deze groote vergaderbak wordt het geheele gebouw van water voorzien. De emmers dalen en rijzen door middel van een katrol waarover een ketting loopt en de ketting wordt door een soort kaapstander opgewonden, waaraan 8 menschen werken, die om het uur of halfuur worden afgelost en door anderen vervangen. Als een emmer is bovengekomen haakt dezelve in een ijzer dat hem terwijl hij altijd nog rijst doet kantelen en zoo stort hij het water uit dat hij heeft bovengebracht. Het is zeer belangrijk dit te zien. Ook liet men ons de bleekerij zien en de linnenwasscherij waar groote kuipen waren, gelijk men denken kan. Maar er was juist geen aangename geur. Keurig net en zindelijk was een lange zaal waarin het magazijn van linnen van het gesticht was, dat in groote kasten was opgevouwen boven welke de etiquettes stonden van hetgeen er in lag.

Wij waren echter hoofdzakelijk te Bicêtre gekomen om de gekken te zien, en toen wij hier naar vroegen zeide onze geleider dat men die niet zien kon zonder de toelating van den heer Pariset ¹⁾, die *médecin-en-chef* van het gebouw is. Gelukkig was Pariset tehuis en op onze aanmelding als drie geneesheeren was hij terstond bereid ons den toegang te geven en ons zelf te vergezellen, zonder zelfs naar onze namen te vragen. Pariset is een man vol geestdrift en ijver; zijne ware philanthropie heeft hij door zijne moedige opoffering in Spanje, toen er de gele koorts heerschte, bewezen. Hij zal, naar ik gis, 40 jaren oud zijn; hij heeft

1) Etienne Pariset, medicus, geboren te Grand in 1770, overleden te Parijs in 1847.

een levendig bruin oog en zeer sterk teekenend gezicht.

Wij kwamen eerst in een gebouw waar de gegoede gekken waren; dezen waren goed behuisd en schenen in hun lot getroost. Over het geheel schijnen de gekken tevreden te zijn en hoewel dikwijls groote rampen de oorzaak van hunne ongesteldheid zijn, heb ik er weinigen ontmoet die treurig waren. Wij zagen hier weinig belangrijks. De arme gekken waren zeer slecht gehuisvest maar elk heeft zijn kamertje afzonderlijk. Als hunne gekheid onschadelijk is laat men hen vrij wandelen in een plaats die tusschen de gebouwen is. Alle hunne kamers zijn rez de chaussée en zeer laag. Wij zagen er verscheidene, die hunne kleeven verscheurden en geheel naakt waren. In de kamers van twee zoodanigen zijn wij geweest. Pariset schreef dit aan de thans heerschende warmte toe. Wat de behandeling betreft, deze scheen zeer eenvoudig te zijn. Pariset schreef terecht het meest aan eene psychische behandeling toe; en hij scheen met de zieken goed om te kunnen gaan, die hem ook met achting volgden. Er was er een b.v. die vervaarlijk schreeuwde en brulde. Pariset had opgemerkt dat hij dit deed uit ijdelheid (par vanité) en meer wanneer er iemand was, die het hooren kon. Hij liet hem daarom nu ook stil liggen zonder dat hij er acht op sloeg en het schreeuwen werd reeds minder. Veel menschenkennis en waarneming zijn er noodig om deze treurige ziekte goed te behandelen. De medische behandeling bepaalt zich hoofdzakelijk bij de diëet. Pariset was tegen alle hevige middelen, omdat men de uitkomst niet voorzien kon; ook tegen de draai-machine hetwelk hij eene grove empirie noemde. Zijne psychologische ideeën waren een weinig materieel. Althans zei hij veel van sudorifera te verwachten, omdat dezen de stofverwisseling begunstigten zoodat er slechts nieuwe bewerkte molécules tot genezing van gekken noodig zijn. Ik weet niet of de ondervinding het nut van sudorifera geleerd heeft; ik wil dit op het gezag van P. echter wel aannemen, maar beschouw zijne redeneering evenwel als een hersenschim. Hij was zeer voor physische oefeningen en het speet hem dat hij niet meer kon doen. Van de ingebragte gekken genas het vijfde deel en de gemiddelde tijd van genezing was 2 of 3 maanden. Men was in Frankrijk nog in de

kindsheid van deze genezing zooals hij zeide; en terwijl Engelschen en Duitschers zelf bizarre geneeswijzen uitdachten, behoorde de roem van bizar te zijn niet eens aan de Franschen die niets deden.

Bij de ongeneeslijke gekken liet P. ons rondleiden. Dezen schijnt men geheel aan hun lot over te laten. Wij zagen hier een voor het menschelijk gevoel allertreurigst schouwspel. Dikwijls was de vorm van het gelaat dierlijk; maar dikwijls ook was het alsof de natuur vergeten had op hetzelfde de uitdrukking te schrijven, die boven alle form verheven, het kenmerk uitmaakt, dat een menschelijk gelaat als spiegel van een denkend verstand van een dierenhoofd onderscheidt. Geboeid zagen wij er geenen; maar wel sommigen opgesloten in hokken, waarin het licht naauwelijks toegang had. Velen vroegen ons om snuiftabak. Zij omringden ons en schreeuwden veel van Messieurs les Etrangers; het zonderlingst van alles is dat zij dikwijls met juistheid de gekheid van anderen beoordeelen en hiermede spotten. Hierin blijft de mensch zich wel gelijk en de fabel van Aesopus van de twee zakken is ook voor gekken waar. Rousseau zegt: „le méchant n'est il pas mon frère? Combien de fois n'ai je pas tenté de lui ressembler. Men kan even zoowel zeggen: Le fou n'est il pas mon frère? Combien de fois, ne lui ai je pas ressemblé. In Bicêtre zijn niet dan mannen; de gekke vrouwen zijn in de Salpêtrière, waar ik niet geweest ben. Wij ademden weder ruimer toen wij dit verblijf verlaten hadden. Wij zagen in Parijs vooral de verschillende lotsbeschikking met zulke harde kleuren, dat het ons gedurig herinnerd werd, dat er nog iets op den achtergrond ligt. Van het Bicêtre in ons rijtuig naar het Palais royal gebracht, zagen wij ons omringd door alles wat de weelde heeft uitgedacht om de zinnen te streelen, en terwijl daar een grof linnen kleed de arme ongelukkigen bedekte zagen wij hier den rijken opschik van nietige lediggangers. Ik ging met Van der Boon daarop een bezoek bij Humboldt brengen, die bijzonder spraakzaam was. Hij scheen met Reinwardt veel op te hebben. Over Van Mons ¹⁾ velde hij een zeer ongunstig oordeel. Hij dacht dat ik te

1) Jan Baptiste van Mons, hoogleeraar in de schei- en landhuishoudkunde te Leuven, geboren te Brussel in 1765, overl. aldaar in 1842.

Leijden physica doceerde. Iedereen wil mij te Parijs voor een professor houden. Wij zagen dezen dag op de boulevards het Panorama van Rome, dat ons niet zeer beviel, en hoorden 's avonds, nadat wij in den tuin van het Caffé Francais gegeten hadden, in de Groote Opera de Dido, eene opera die onze grootvaders al gehoord hebben, maar die toch zeer schoon is, en waarin Mad. Noël voor Dido debuteerde, met zeer veel gevoel van haar rol.

4 September. 's Ochtends ging ik eene plaats in de diligence van den 7 naar Straatsburg nemen, en wilde vervolgens bij Cuvier afscheid nemen, maar deze vroeg mij tegen den middag bij zich ten eten, waar ook Reinwardt was met zijne vrouw. Wij gingen tezamen naar huis. Ik had 's ochtends in het kabinet van natuurlijke historie gewerkt, en van Strauss en den heer Hamilton Smith afscheid genomen.

5 September. Ik schreef 's ochtends eenen brief aan mijne moeder en aan Messchert ¹⁾, van welken ik er een ontvangen had, waarin hij mij berigtte dat hij met mij langs den Rhijn wilde reizen en verlangde, dat ik hem over mijn reisplan naar Luxemburg zoude schrijven. Met van der Boon en De Vos ging ik Blom zien, die ongelukkig ongesteld was. Het schijnt eene catarrhale affectie te zijn. Ik ging vervolgens nog naar de expositie van schilderijen. 's Avonds gingen wij naar Beaujon. Het is er niet zoo goed als te Tivoli; maar de Montagnes Russes, hier Montagnes Françaises zijn grooter, en men rijdt dezelve aan de eene kant op en aan de andere af. Van der Boon deed met den advocaat Schooneveldt ²⁾ uit den Haag, die vrij corpulent is, eene course. Het vuurwerk beduidde niet veel. Er was ook een hermiet in dezen tuin, die de menschen hun lot zeide door een koker van wel vijf voet lengte die zij aan hun oor zetten zoodat de omstanders er niets van hoorden.

6 September. Ik besteedde dezen dag in commissiën en

1) Willem Messchert, koopman en dichter, geb. te Rotterdam in 1790, overl. aldaar in 1844. 31 Aug. 1824 kreeg hij een paspoort naar Frankrijk en Duitschland; het volgend jaar verscheen zijn Gouden bruiloft.

2) Pieter Carel Schooneveld, advocaat in de Lange Poten te 's-Gravenhage, geboren te Amsterdam in 1788. Hij kreeg 11 Aug. 1824 een buitenlandsch paspoort voor een reis naar Parijs.

Vriendelijke mededeeling van den archivaris van 's-Gravenhage.

bezoeken. 's Avonds pakte ik mijn koffer, 's middags at ik met Prof. Reinwardt bij Prevot en nam afscheid van hem. Van der Boon en De Vos waren dien dag naar St. Denis geweest.

STRAATSBURG

Den 7den September vertrok mijn grootvader na afscheid genomen te hebben van Van der Boon, De Vos en Maclot met de diligence uit Parijs, 's ochtends om 7 uren. De weg naar Meaux was heerlijk en vol afwisseling. Hij zag hier en in het bijzonder te Testé sous Jouarre, dat heerlijk aan de Marne gelegen is, vele bergen van dezelfde soort als de Montmartre en te Testé scheen men uit de steengroeven vooral molensteen te vervaardigen. Hij ging door Château Thierry, de geboorteplaats van Lafontaine en kwam 's nachts te Dormans. In zijn gezelschap was een heer van Straatsburg en twee dames, die het zeer warm hadden, zoodat zij 's nachts niet toelieten een der twee vensters te sluiten, waardoor het koud genoeg was.

Den 8sten September 's ochtends om 7 uur werd Châlons bereikt. De kerk, die vrij groot is en beschilderde glazen heeft, werd bezocht. Er was te Châlons een gymnasium. Het gebouw was vrij ruim. Voor het cour was een hek, dat gesloten was. Mijn grootvader kon echter door het hek heen boven twee poorten aan de rechter zijde de opschriften lezen; boven de eene stond Humanitas en boven de andere Rhetorica. Hij teekent aan: „Men kon hieraan alleen den tijd herkennen waaruit deze inrichting herkomstig is. Tot andere vakken schijnt men zich niet uit te breiden; maar eigenlijk is ook onder Humanitas wel alles begrepen; doch dat hebben de scholastici er niet mede gemeend.”

Te Bar-le-Duc at de reiziger om 7 uur 's avonds na sinds 's ochtends 7 uur niets te hebben gehad. Geen wonder, dat het goede maal hem smaakte evenals de lichtroode wijn van Bar.

's Nachts reed grootvader van Bar tot Nancy, waar hij om half 8 uren den 9den September aankwam. Hij had hier anderhalf uur tijd en wilde nog zooveel mogelijk van Nancy zien. De beschrijving van het bezichtigde luidt: „Nancy is

eene zeer belangrijke stad. Ik zag hier met veel genoeg de groote plaats (Place royale), die met regelmatige gebouwen omringd is. In twee hoeken van hetzelfde vindt men fraaije fonteinen en in het midden is een beeld geplaatst, dat ik voor de vrede houde. Een der gebouwen van deze plaats is het stadhuis. Een fraaije poort geleidt naar eene wandeling met twee reijen boomen aan het eind van welke het Gouvernementshuis geplaatst is, een breed en fraaij gebouw, hetwelk echter in slechten toestand was. Ik zag ook de kerk van de Cordeliers, waarin zich de graftomben van de hertogen van Lotharingen bevinden. Velen zijn nieuw gepleisterd. De graftombe van René Second is door deszelfs Gothische en veelkleurige versiersels zeer belangrijk. In de kapel zijn moderne tomben, die van zwart marmer zijn vervaardigd; zij zijn zeven in getal en aan elkander gelijk. De kapel is rond en ontvangt zijn licht van boven door kleurige glazen. Deze kapel is nieuw en men scheen met de in orde bringing nog niet gereed te zijn. De ingang was zeer slecht en stond gedeeltelijk onder water."

Na in Nancy ontbeten te hebben vertrok de reiziger naar Luneville, waar hij zich op verzoek van twee reizigers twee uren ophield. Hij had dus gelegenheid om het kasteel te zien, dat door Stanislas, den laatsten Poolschen koning, gebouwd werd, maar onvoltooid bleef. Het voorste gedeelte was toen een kazerne. De rechtervleugel van het achterste gedeelte werd door den prins van Hohenlohe bewoond. Tusschen Luneville en Sarrebourg, waar de geleerde 's avonds om 8 of 9 uren aankwam, zag hij aan zijn rechterhand en oostwaarts de hooge Vogezen, en hier en daar witte wolken die tusschen de blauwe bergen waren nedergedaald en daar onbeweeglijk bleven hangen. Het was een heerlijk schouwspel. Van hier af tot Phalsbourg toe was de weg bergachtig en de diligence klom en daalde zonder ophouden. Dikwijls was de hoogte vrij steil. De bergen waren van Nancy af van een geheel andere natuur dan de gipsbergen rondom Parijs. Ze waren golfvormig, en zoo was ook de grond, men zou zeggen, dat de golfslag, die de oppervlakte der aarde bewogen had verhard was. Mijn grootvader teekende op: „Het is Thonschiefer zoover ik oryctognost ben. Dit moet ik bij mijne

terugkomst nazien". De lagen waren parallel en roodachtig of blauwgrijs van kleur.

Te Straatsburg kwam hij 's ochtends om 11 uren aan. Reeds van verre zag hij den hoogen en lichten toren van de beroemde kathedraal.

10 September. Nadat zijn koffer ontpakt was, begaf mijn grootvader zich naar zijn logement – Au poële des vignérons – dat hem door den heer Nerac uit Straatsburg was aanbevolen. Zijn koffer werd naar zijn hôtel gebracht op eene wijze, die zeker niet gemakkelijk was. Een vrouw plaatste die op haar hoofd op een rond kussen, zoodat hij medelijden met haar had. Hij kreeg een vrij goede kamer. Na een uurtje aan de zindelijkheid te hebben gewijd, liep hij de stad door. Hij vond deze – in vergelijking met Parijs – ontzettend stil; het was alsof het „een gesloten dag” was. Rijtuigen ontmoette hij bijna niet. Hij teekende betreffende de hoofdkerk dit aan: „De kathedrale kerk is een der ontzettendste gevaarten, die de gothische bouworde heeft voortgebracht. De toren heeft eene zekere ligtheid die verwonderlijk is, en men kan zich bijna niet begrijpen, dat dit alles van steen is. Het is jammer dat dit groote gebouw niet op eene groote plaats staat, en dat men, gelijk aan alle Gothische kerken, winkels en kleine huizen tegen deszelfs hoeken geplaatst heeft. Men kan het gebouw niet zonder eerbied zien, en bewondert de tijden in welke men de kracht had om zulke stoute gebouwen te vervaardigen. Ik zal van deze kathedrale nader het een en ander opteekenen.”

Hierna geeft in het latijn het journaaltje een ontboezeming over een jongen, die zich op straat opdringt om den reiziger de woonplaatsen van ontuchtige vrouwen te wijzen. Hij merkt op, dat de straten Fransche namen droegen: Rue brulée (een nauwe straat waar het stadhuis is, dat een groot cour voor zich had), rue des pères, rue de la nuée bleue. Voor het overige zag hij toch, dat hij niet in Frankrijk was. De volkstaal was het Duitsch, hetwelk er echter onaangenaam werd uitgesproken. Ook de kleeding was Duitsch. Rood en groen schenen geliefkoosde kleuren. De vrouwen hadden veelal groene rokken. De boeren droegen punthoeden met de punt naar achteren en den breeden rand naar voren. De ge-

laatstrekken waren niet schoon en drukten dikwijls een zeker lijden uit. De neus was plat en het haar meestal geel of goudgeel. In Luneville zag de medicus een vrouw met een krop (goitre) en hij teekende op: „dezen moeten hier ook niet zeldzaam zijn.” Hier en daar zag hij een enkel niet onaardig gezicht, met bruine oogen en donker haar.

Mijn grootvader vertelt, dat er eene wandeling in de stad was, die men le Breuil noemde. Het was een laan van boomen, die echter klein waren; aan weerszijden vond men huizen; doch aan de rechterzijde was een smal kanaal tusschen de huizen en de wandeling, zoodat men daar over bruggen naar toeging. Het geheel was niet groot. Achter deze wandeling was op een plein de schouwburg geplaatst, aan welken men sinds 1801 had gebouwd en die toen eerst sinds twee jaren voltooid was. De reiziger ging er 's avonds naar toe. De inwendige inrichting vond hij zeer schoon en eenvoudig; de kroon was rijk; de loges waren van binnen lichtblauw geschilderd en de banken van het parket waren met rood fluweel bekleed. Het was een zeer ruime zaal, die naar gissing wel 1500 menschen kon bevatten. Men gaf twee opera's: le Fou de Péronne en le Chaperon rouge. De droom van Roodkapje werd met een fraaie decoratie voorgesteld.

11 September. Na eenige brieven geschreven te hebben ging de geleerde met twee boekjes, die Ampère hem voor den professor chemiae gegeven had, naar dezen toe. Zijn naam was Brantôme. Onderweg ontmoette hij den heer Nerac, die met den heer Dupain secretaris van de medische faculteit van de Straatsburger academie stond te praten. Hij werd met den heer Dupain in kennis gebracht. Deze had dadelijk de vriendelijkheid om met mijn grootvader naar het kabinet te gaan en hem toegang te verschaffen. Het kabinet van anatomia physiologica en pathologica van physische instrumenten, van zoölogie, botanie en mineralogie bevond zich in één gebouw bijeen, het Seminarium, en was daar zeer goed geplaatst. Dit gebouw zou toen echter weldra door den bisschop tot een ander doel worden gebruikt en alles moest dus verplaatst worden. Men was voornemens daartoe het Hotel du Commerce te gebruiken, waarin toen eene societeit was (Cassino du Commerce), waar men de meeste dagbladen

vond en de Bibliothèque universelle en Revue encyclopedique. Voorts was er een ruime zaal om te converseeren of te spelen en een billardkamer. Er waren 150 leden. De heer Dupain had de vriendelijkheid er den reiziger te introduceeren. Men hoorde toen – evenals te Antwerpen – gedurig het geluid der kerkklokken. „Gasverlichting” had men er nog niet. ’s Middags ging de onderzoeker naar den heer Brantôme, die veel van een geestelijke had. Het was een klein levendig man, die hem zeer vriendelijk ontving. Van den heer Dupain had hij vernomen dat Lobstein¹⁾ juist ’s ochtends uit Straatsburg vertrokken was hetgeen hem speet. In het kabinet van anatomie gaf men hem twee berekeneerde catalogi vervaardigd door Lobstein en waarin hij ’s avonds las. Volgens den heer Dupain waren er toen 400 studenten verdeeld in 5 faculteiten evenals te Leiden. Er was geen katholieke theologische faculteit en de lessen werden in het Fransch gegeven.

12 September ’s ochtends ging mijn grootvader naar een protestantsche (Luthersche) kerk, waar hij eene zeer goede leerrede in het Hoogduitsch hoorde over de Christelijke hulpvaardigheid naar aanleiding van de gelijkenis van den Samaritaan. Er was geen orgel maar een goed orkest. Dit accompaneerde het gezang op eene plechtige wijze. Vervolgens ging hij naar de St. Thomas kerk, welke aan de Lutherschen toebehoorde. Hier was de godsdiensttoefening nog niet geëindigd. Er was hier een klein altaar met een Christusbeeld. Het orgel was er zeer goed. Over het orgel, in het koor, vond hij de beroemde graftombe van den Maarschalk van Saksen, tegen den muur geplaatst. Hij geeft van deze de volgende beschrijving: „In het midden ziet men den maarschalk met een laauwerkrans en geharnast, op eene hoogte staande terwijl hij een voet voorwaards zet om in het graf dat voor en beneden hem staat neder te dalen. De tombe is geopend, en de dood staat aan de regterhand van het monument, terwijl zij den maarschalk tot het afstijgen schijnt uit te nodigen; tusschen hem en den maarschalk ligt een geknield vrouwenbeeld met loshangende haren en met

1) Jean Frédéric Lobstein, Fransch anatoom, geboren te Giessen in 1777, overleden te Straatsburg in 1835.

de uitdrukking der diepste droefheid op het gelaat. Het kleed met leliën bestikt doet haar voor Frankrijk herkennen. Zij klemmt hare regterhand om den arm van den maarschalk en weert met haren linker de dood af, die zij smeekende aanziet. Aan de linkerzijde van de tombe staat een herkulesbeeld, leunende op zijn knots en het gelaat achter zijnen leeuwenhuid verbergende. Voorts ziet men boven den maarschalk eene trophée met eene inscriptie, welke den dag zijns doods vermeldt en de oprigting van dit monument door Lodewijk den XVden; aan de regterzijde van die naald liggen onderscheidene vaandels waarbij een jonge genius staat te weenen, aan de regterzijde ligt een panther, leeuw en adelaar als waren zij omvergeworpen door den arm van den veldheer. Hij zelve is temidden van dit toneel van droefheid vol kalmte en schijnt den dood onverschrokken tegemoet te gaan. De beelden zijn van wit marmer. Het monument is door Pigalle ¹⁾ vervaardigd."

Daarna ging de reiziger naar de kathedraal en beklom den toren „tot het plafond". Hier had hij een ruim uitzicht; aan de oostzijde de Rijn en vooral aan de zuidzijde hooge bergen. Het uitzicht op de stad zelve vond hij onbehagelijk met de hooge daken die zeer steil waren. Het gezicht in den toren naar boven was allerzonderlingst. Hij teekent aan: „Met de beschrijving van dit gebouw kon men een geheel boekdeel vullen." Wijselijk heeft hij dit dus nagelaten. 's Namiddags wandelde hij in Ruprechts Au, „het land van Robbert": eenige lanen buiten de stad waarbij vele slecht onderhouden buitenplaatsen, waar men vrij kon wandelen.

13 September 's ochtends ging mijn grootvader in het kabinet van anatomie. Hij kon de vriendelijkheid van den heer Krauel, die conservator van het kabinet en bibliothecaris scheen te zijn, niet genoeg prijzen. Hij opende hem direct de kasten. 's Namiddags ging hij het kabinet van zoölogie zien. Het was oorspronkelijk van den beroemden Hermann ²⁾, doch behoorde toen aan de universiteit en was

1) Jean Baptiste Pigalle, beeldhouwer, geboren te Parijs in 1714, overleden aldaar in 1785. Het beschreven monument is zijn meesterwerk, voltooid in 1756.

2) Johann Hermann, professor in de natuurlijke historie te Straats-

sedert Hermann's dood zeer uitgebreid. „Als bijzondere verzameling is dezelve aanmerkelijk; maar als openlijke niet groot genoeg”. Het boekje bevat dan eene beschrijving van het voornaamste dat aanwezig was. Een kamertje was aan de botanie gewijd. Men vond er een zeer rijk herbarium in kartonnen naar het systeem van Jussieu¹⁾. Ook was hier een groote schijf van een pijnboom met het etiket: Du sapin dit le grand sapin du Hohwald derrière Barr département du Bas Rhin, hauteur 150 pieds, diamètre 8 pieds; contour 25, coupé le 3 Juin 1816. De mineralogische verzameling was niet groot en voornamelijk in laden. Een schoon-zoon van den beroemden Hermann – Hammer – was toen professor in de natuurlijke historie.

14 September ging de reiziger 's ochtends tijdig naar de diligence, doch zijn vriend Messchert was niet gekomen. Vervolgens ging hij naar de bibliotheek der stad, die in de nieuwe kerk bewaard werd. Hij zag hier ook den heer Nitzler, die professor in de botanie was en vol ijver voor zijn vak scheen te zijn. Hij was nog jong. Hammer was ouder en scheen niet veel te praesteeren. Hij zeide dat er bij de studenten te Straatsburg weinig liefhebberij voor de natuurlijke historie was. De schrijver van het dagverhaal teekent dan aan: „Hoeveel hangt dit niet dikwijls van den docent af? Toen Brugmans²⁾ zoölogie te Leiden doceerde was dikwijls de kamer waar Boerhave chemie had gedoceerd te klein voor de menigte toehoorders en Sandifort³⁾ heeft om het genoegen te hebben van een vol auditorium de anatomische gehoorzaal, waar zijn vader en waar eens Albinus⁴⁾ gesproken hebben, doen afbreken en er eene kleinere voor in plaats gebouwd.”

burg, geboren te Barr in 1738, overleden te Straatsburg in 1800.

1) Bernard de Jussieu, geboren te Lyon in 1699, overleden te Parijs in 1777, beroemd botanicus, tijdgenoot en bekende van Linnaeus.

2) Sebald Justinus Brugmans, Nederlandsch natuurkundige, geboren te Franeker in 1763, werd in 1786 tot hoogleeraar in de botanie benoemd te Leiden; hij overleed aldaar in 1819.

3) Eduard Sandifort, geboren te Dordrecht in 1742, werd in 1772 hoogleeraar in de geneeskunde te Leiden, overleden aldaar in 1814.

4) Bernard Siegfried Albinus, beroemd anatoom, geboren te Frankfurt a.d. Oder in 1696, overleden te Leiden in 1770, waar hij bijna 50 jaar lang hoogleeraar geweest is.

15 September was vriend Messchert – die nu al een paar dagen gewacht werd – nog niet gekomen. 's Ochtends werd de St. Thomas-kerk andermaal bezocht en speciaal de zich daar bevindende graftombes van Schoepflin ¹⁾, Oberlin ²⁾ en Koch ³⁾ en van den Maarschalk van Saksen. In deze kerk waren ook „twee voor het bederf bewaarde cadavers”. Zij waren gekleed en lagen in twee kisten die met een glas bedekt waren. Men zeide, dat men die 200 jaar gehad had en dat zij van een graaf en gravin van Nassau waren. Hoe men er aan gekomen was wist men niet te zeggen. In een hoek stonden eenige kisten, waarin de overige leden der familie geweest waren doch die nu vergaan waren. In de kathedraal bezichtigde de bezoeker de gewelven, waar men het water kon zien. De geheele kerk rustte op palen.

's Middags werd naar Kehl gewandeld. Het duurde „tot vervelens toe lang” eer men de vestingwerken achter zich had. De weg naar Kehl ging door eene breede laan met hooge populieren en leverde schilderachtige berggezichten. Weldra kwam de wandelaar aan de brug van den kleinen Rijn waar hij zijn paspoort toonen moest, hoewel hij slechts wandelde. Dit schijnt hem onaangenaam aangedaan te hebben, want in zijn boekje leest men: „Deze formaliteiten hinderen mij zeer. Toen ik van Kehl terugkwam vroeg men mij of ik niets te declareeren had en betastte daarop mijne zakken. Dit alles verbittert het genot dat men bij zijne wandelingen anders smaken zoude en brengt ons in eene geheel andere stemming dan de heerlijke en vrije natuur.” Van de brug van den kleinen Rijn wandelde hij naar de brug van Kehl door eene laan van acacia's. Hij vond er eenige voetstappen bezijden den weg een gedenkteeken voor Desaix ⁴⁾ opgericht. Het was eenvoudig en bestond uit een vierkant voetstuk, waarboven men aan de vier zijden een basrelief had, voor-

1) Johann Daniel Schoepflin, historicus, geboren te Salsburg (in Baden) in 1694, overleden te Straatsburg in 1771.

2) Jeremias Jacob Oberlin, filoloog, geboren te Straatsburg in 1735, overleden aldaar in 1806, leerling van Schoepflin.

3) Christiaan Guillaume de Koch, historicus, geboren te Bouxviller, in 1737, overleden te Straatsburg in 1813, leerling van Schoepflin.

4) Louis Charles Antoine Desaix de Veygoux, beroemd Fransch generaal, geboren te Ayat in 1768, gesneuveld bij Marengo in 1800.

stellende de daden van den generaal en zijn sneuvelen. Het opschrift was:

Au Général Desaix
l'armée du Rhin 1800.

Eenige steenen palen met kettingen omringden het monument en rondom waren eenige treurwilgen geplant. Bij de brug van Kehl betaalde men voor en bij het overgaan. Aan de overzijde was men in het Groothertogdom Baden. De groote brug was afgebroken en men had deze niet hersteld. Ernaast was een schipbrug die men overging. Het boekje zegt: „De Rhijn is hier zeer breed en stroomt met veel vaart. Naar het zuiden toe heeft men een heerlijk gezigt op de bergen, waartusschen zich de rivier kronkelt. Ik was blijde mijnen ouden kennis weder te zien, hoewel ik hem hier bijna niet herkennen zoude. Te huis gekomen schreef ik een klein gedicht dat van mijne geestvervoering getuigt daar ik anders nooit verzen maak. Mijn innerlijk gevoel was echter met dit gedicht niet tevreden.”

Hoewel dit oordeel door den kleinzoon niet wordt onderschreven, weerhoudt toch schroom hem om het af te schrijven. Mocht de grootvader – en niet de kleinzoon – gelijk hebben, dan is zulks wellicht toe te schrijven aan grootvaders onmiddellijk aan het gedicht aansluitende mededeeling: „Kehl is een dorp waar men veel meer eenden en ganzen dan menschen ontmoet.”

16 September werd aan de diligence Messchert niet gevonden doch er was voor den reiziger een brief poste restante, waarin Messchert hem schreef van plan veranderd te zijn en hem te Heidelberg te zullen ontmoeten. Hierdoor was hij „in geen geringe verlegenheid.” Hij had gemeend te Straatsburg slechts eenige dagen te zullen blijven en hij vreesde, dat zijn geld thans niet meer toereikend zoude zijn om naar Heidelberg te reizen. Hij begaf zich naar den heer Dupain, opdat deze hem een kassier zoude aanwijzen. Hij ging met hem naar den heer Turkheim, die eerst vele zwarigheden maakte, maar die hem eindelijk 200 frcs. voorschoot op rekening van den heer Meijer te Frankfort, op wien hij een credietbrief had. Iets waarop hij niet bedacht was geweest

was, dat hij wel het huis te Frankfort maar niet dat van Rotterdam kende. De man was overigens beleefd genoeg en mijn grootvader billijk genoeg in zijn oordeel om aan te teekenen: „daar hij mij niet kende was het niet onnatuurlijk dat hij zwaarigheid maakte mij geld voor te schieten, bij het menigvuldige bedrog dat men thans pleegt.” Toen deze zaak zoover in orde was, vond hij een rijtuig om den anderen dag naar Baden te vertrekken. Hij bracht voorts een gedeelte van den dag met pakken door. Hieromtrent bevat zijn dagverhaal deze verzuchting: „Als ik ooit weder reis, neem ik een ruim koffer met riemen. Een koffer waarin men zijn goed niet dan met moeite bergen kan geeft vele lastige en vermoeijende oogenblikken.”

17 September reisde hij van Straatsburg naar Baden. De weg was vlak en zeer gemakkelijk en hij had goede reisgenooten. Hij zegt: „onder dezelve was een heer Petri, dien ik acht, en die veel lectuur bezit voor eenen koopman.” Hij logeerde „Zur Sonne”, waar het heel goed was.

18 September wordt Baden gezien en beschreven. De omgeving maakt zoo'n indruk dat het journaal vermeldt: „Hier zou men wenschen te sterven, midden in de rijke, heerlijke natuur.” En dan: „Ille terrarum mihi praeter omnes angulus ridet.” Toch kwam de geleerde er met de meest prozaïsche werkelijkheid in aanraking want hij schrijft: „Bank. Rouge et noir. Ik heb daar voor altijd leergeld betaald.”

19 September ging de wandeling naar Lichtenthal. Het nieuwe kasteel werd bezichtigd en de onderaardsche holen van 't Veemgericht. Ook de kamers, die door de groothertogin Stephanie bewoond werden. Er waren portretten van alle markgraven en groot-hertogen van Baden. Toen werd gewandeld naar de ruïne van het oude kasteel.

20 September ging tusschen 8 en 9 mijn grootvader naar Karlsruhe. De weg was minder fraai. Bij Karlsruhe reed hij door een uitgestrekt bosch, dat grootendeels uit hooge sparren bestond, die men „Holländer” noemde om de verzending naar Holland. In dit bosch moesten vele herten zijn, maar hij zag er geen. In Karlsruhe kwam hij om 1 uur aan en stapte hij aan het logement Zum Erbprinzen af. Hij vond er een heerlijke tafel, zooals hij er op zijne reis nog nergens

een had aangetroffen, zoodat hij nieuwsgierig was, wat men hem daarvoor zou laten betalen. Volgens het boek der vreemden waren er ook de heer en mevrouw Carp ¹⁾ uit Amsterdam gelogeed. In Baden had hij de weduwe van Dr. van Noorden ²⁾ in zijn logement ontmoet. Karlsruhe was toen eene geheel nieuwe stad naar een zeer regelmatig plan in een halven cirkel gebouwd. Dit plan beschrijft de reiziger in zijn boekje nader en hij geeft er ook een schetsje van. Ook vertelt hij van het slot en van het ruim aangelegde Engelsche park daarachter. Hier waren vele zeer groote tulpenboomen en zag hij – wat onbegrijpelijk – „voor het eerst van zijn leven een eekhorentje vrij in het bosch rondspringen.” In zijn logement was ook professor Zachariae ³⁾ uit Heidelberg, die een vroolijk en spraakzaam man was. Aan tafel sprak men van belachelijke grafschriften, bij welke gelegenheid Zachariae verhaalde, dat hij eens een doodsadvertentie gelezen had, die luidde: „Heute starb der Herr N. N. unverheiratet. Viele beweinen in ihm ihren Vater.”

21 September werd de schoone Luthersche (toen Evangelische) kerk bezocht en beschreven. Daarna de nieuw gebouwde zalen van de Staten. Ook deze worden ons voor oogen gesteld. Dan de verzameling schilderijen. Er waren een heerlijke Teniers, de stervende Cleopatra van Netscher, een Metz, een Gerard Dou, een Frans Mieris, een heerlijke Ruysdael, een fraaie Huysum en verder een keurcollectie uit de Hollandsche school. De reiziger vertrok om 12 uur naar Heidelberg, waar hij des avonds ten half 9 aankwam. De aanhoudende regen en later de donkerheid van den toen reeds zooveel langeren avond verhinderden hem veel van de omstreken te zien. Hij hoorde, dat de weg tusschen Wiesloch en Rohrbach – en vooral bij Leimen – niet veilig was. Zelfs

1) Johannes Carp, geboren te Amsterdam in 1761, overleden aldaar in 1840, trouwt in 1794 met Cornelia Emerentia van Winter, geboren te Amsterdam in 1772, overleden aldaar in 1858. Carp was een der directeuren van de Nederl. Bank en lid van den Amsterdamschen Raad. Vriendelijke mededeeling van den archivaris van Amsterdam.

2) Mevrouw wed. Van Noorden, geb. Wolters, overleed te Neuwied 20 Juli 1833, oud 74 jaar. Haar man was dokter geweest te Rotterdam.

3) Karl Salomon Zachariae, rechtsgeleerde, geboren te Meissen in 1769, hoogleeraar te Heidelberg sinds 1807, overl. aldaar in 1843.

bij dag had men er de koffers van de rijtuigen afgesneden.

HEIDELBERG

In Heidelberg ging mijn grootvader naar het logement Zum Prinz Carl, waar hij dadelijk aan tafel moest gaan en men hem zeide dat het bureau der briefpost reeds gesloten was, zoodat hij nog steeds in onzekerheid bleef of Messchert gekomen was en ook omtrent zijne verwanten. Aan tafel vond hij zich tegenover Dr. Leuckart ¹⁾ geplaatst, met wien hij weldra in gesprek raakte. Tiedemann ²⁾ was niet te Heidelberg, maar Leuckart bood aan hem de verzameling te laten zien. Onderweg had hij reeds van een Heidelberger student vernomen, dat Tiedemann geen zoölogie meer doceerde doch zulks aan Leuckart had afgestaan.

22 September. 's Ochtends vroeg vond de reiziger door de post het adres van Messchert, die in Karlsberg gelogeed was. Hij trof hem in gezondheid aan. Tezamen begaven zij zich naar Dr. Leuckart, die met hen naar het museum ging. Het was in een oud gebouw en de zoölogische verzameling viel hun niet mee. Van de anatomische viel meer te zeggen en is dan ook veel opgeteekend. De menschelijke anatomie kon echter met het kabinet te Leiden niet vergeleken worden. Bijzonder belangrijk vond de bezoeker de opspuitingen der vasa lymphatica door Fohman, die, naar hij vernam, naar Holland was om de visschen van Kuhl en Van Hasselt te anatomiseeren. Des namiddags bezocht hij met Dr. Leuckart den Wolfsbrunnen, waar hij een zeer schoon uitzicht op de stad genoot.

23 September ging mijn grootvader des ochtends wederom naar het kabinet. Daarop ging hij met Messchert naar den ouden dichter Voss ³⁾, die hen zeer vriendelijk ontving. Het boekje zegt hiervan dit: „Zijne grijze haren alleen doen

1) Friedrich Sigismund Leuckart, zoöloog, geboren te Helmstedt in 1794, overleden als professor der zoölogie te Freiburg i. Br. in 1843.

2) Friedrich Tiedemann, geboren te Kassel in 1781, sinds 1816 professor in de anatomie te Heidelberg, overleden te München in 1861.

3) Johann Heinrich Voss, geboren te Sommersdorf in 1751, professor te Heidelberg sinds 1805, overleden aldaar in 1826. Zijn beroemdste dichtwerk „Louise” was in 1795 verschenen.

zijn ouderdom kennen. Het gelaat van den dichter der Louise is zagt en de spiegel van eene ziel, die door geene hevige driften ontroerd is geweest. Geene rimpels kan men op zijn hoog voorhoofd ontdekken; de helder blaauwe oogen zijn vriendelijk en ernstig tevens. Hij is lang en mager; eene heerlijke gedaante! Hij sprak veel over de Hollanders, in het tijdvak toen hunne Staten nog kaas op den weg aten en meende dat men belangrijke verzen zoude kunnen maken over onderwerpen uit dezen kaasetenden tijd. Cats kende en beminde hij. Hij wenschte nog wel eens geboren te worden als Hollander en dan als Griek." 's Avonds gingen de reizigers naar het slot. Zij bewonderden het onmetelijke wijnvat, dat 236 maal 1200 flesschen bevatten kon en waarop men kon dansen.

24 September. 's Ochtends zagen zij de ruïne van het uitgestrekte slot meer in bijzonderheden. Mijn grootvader bezocht vervolgens de familie van Boie ¹⁾ om te vragen of zij ook brieven voor hem hadden. Zijne moeder scheen eene achtingswaardige vrouw en de netheid die hier heerschte was zeer groot. Men kon het zien, dat het beschaafde lieden waren. Mevrouw Boie was eene zuster van de vrouw van Voss. Daarop ging hij naar professor Sebastian, die een man van vijftig jaar scheen te zijn en die hem allervriendelijkst ontving. Na den eten wandelden de vrienden naar Neckarsgemünd. Zij hadden er een heerlijk gezicht op den Neckar en zagen Diesberg in het verschietschilderachtig op eene hoogte liggen. Zij deden deze wandeling in gezelschap van Dr. Leuckart, die hun veel vriendschap bewezen had en met wien zij in hunne herberg een glas Rüdesheimer dronken.

25 September vertrokken de reizigers des ochtends over Schwetzingen naar Mannheim. Van 8–10 uren zagen zij den tuin te Schwetzingen met al zijne versierselen, den tempel van Apollo, de vele fonteynen, de Turksche moskee enz. In Schwetzingen was ook een groote botanische tuin, waarin zij vele belangrijke planten zagen. Mijn grootvader zag er b.v. den katoenboom voor het eerst. De weg van Schwetzingen

1) Dit moet een zoon zijn van Heinrich Christian Boie, geb. te Meldorf in 1744, overl. aldaar in 1806, den uitgever van den „Musenalmanach," wiens zuster Ernestine (1756–1834) in 1777 met Voss trouwde.

naar Mannheim was recht en grootendeels met groote popu-
lieren beplant. In Mannheim logeerde mijn grootvader in
Pfalzer Hof, waar het zeer goed was. De stad was regelmatig
en de straten liepen zeer recht. Het trof hem, dat er veel
joden waren. Hij zag er het kabinet van natuurlijke historie,
dat door Suckow gerangschikt was. Vele zaken waren oud
maar men vond er toch veel fraais.

26 September. 's Ochtends vertrokken de reizigers naar
Darmstadt. Op reis hadden zij zeer slecht weer, zoodat zij van
de Bergstrasse weinig genot hadden. Te Eppenheim aten zij.
Toen zij in Darmstadt kwamen, konden zij „in der Traube”
geen logies krijgen, daar er vele vreemdelingen waren om de
militaire manoeuvres te zien, die in de omstreken der stad
plaats hadden. Zij moesten dus een ander logement zoeken
en vonden plaats in het Hotel de la ville de Mainz dat klein
was. 's Avonds werd de Opera bezocht waar de Vestale ge-
geven werd. Het orkest was zeer goed bezet en mijn groot-
vader vond de uitvoering niet minder dan te Parijs. Hij tee-
kent er bij aan: „De groothertog heeft eene groote hartstocht
voor de muziek.”

27 September werd 's ochtends de tuin – die zeer tegen-
viel – gezien. Ook eene nieuwe Roomsche kerk waaraan men
 bezig was te bouwen. Het was eene rotonde met licht van
boven. Het portaal met eene colonnade achtte de schrijver
misschien wat groot. In het onmetelijk slot bevonden zich
schilderijen en een kabinet van naturalia. 's Namiddags werd
de reis naar Frankfort voortgezet, waar de vrienden 's avonds
om 6 uur aankwamen en in Weidenbusch afstapten. Het
weder was toen koud en guur geworden.

28 September werd een groote wensch van mijn groot-
vader vervuld en ging hij Soemmerring opzoeken. Deze ont-
ving hem zeer hartelijk. Dien eigen ochtend bezocht de
reiziger met hem zijn kabinet, dat in eene kamer van zijn huis
was. Het was zeer groot en zeer net geconserveerd; het was
jammer dat door plaatsgebrek alles wat dicht opeen stond;
ook was alles nog niet gerangschikt. Mijn grootvader zag
dien ochtend eene serie van embryonen, van de eerste
vorming af tot het voldragen kind toe, waarvan vele tot typi
gediend hadden van Soemmerring's Icones embryonum.

Zijne preparaten van het gehoororgaan waren bewonderenswaardig. Het boekje verhaalt omtrent dit kabinet vele bijzonderheden. De ontdekking van Home ¹⁾ van spiervezels was hem onbekend en hij twijfelde aan de juistheid. Dat S. altijd nog voortwerkte bewezen o.a. twee preparaten van de rups van *Bombyx pavonia*, die zeer fijn waren en waarbij het zenuwstelsel zeer schoon was blootgelegd; deze had hij in Juni 1824 vervaardigd. S. vertelde, dat hij in Holland bij Lyonnet ²⁾ teekeningen van anatomie van de pop en vlinder van den *Cossus* gezien had. 's Namiddags kwam S. de reizigers aan hun logement halen om de Senkenbergsche stichting te zien. Het was verwonderlijk, dat een kabinet dat eerst vóór twee jaren opgericht was, zoo groot was. Het bestond grootendeels uit geschenken en het was zeer goed geplaatst. Hier werd ook met den heer Kretschmar kennis gemaakt. Deze was directeur van dit museum en scheen voor zijn vak veel ijver te bezitten. Soemmerring noodigde Messchert en mijn grootvader tegen den volgenden dag bij zich te dineeren. 's Avonds wandelden de vrienden de stad om. Deze was omgeven met zeer aardig plantsoen.

29 September. De beide vrienden gingen 's ochtends de stad doorwandelen, die aan den Main zeer schoon gelegen was. Daarna ging mijn grootvader naar Soemmerring, met wien hij twee uren in diens kabinet doorbracht. De beschrijving van dit bezoek vloeit over van de grootste bewondering voor al hetgeen hij daar zag bij den grooten geleerde. Veel merkwaardigs werd ervan opgeteekend. Om zijne stelling van de betrekking tusschen zenuwen en hersenen te bewijzen had S. al de zenuwen van de hersenparen in een bundeltje bijeen gebonden; de *nervus quinti paris* bij het paard was bijna alleen zoo groot als die allen te zamen. S. toonde hoe de natuur bij menschen, dieren en ook bij planten, in een stuk hout, vreemde lichamen, ingedrongen kogels, tracht naar buiten te brengen. De schrijver constateert in zijn journaal,

1) Sir Everard Home, Engelsch chirurg, geboren te Greenlaw-Castle in 1756, overleden te Chelsea in 1832.

2) Mr. Pieter Lyonnet, geboren te Maastricht in 1707, overleden te 's-Gravenhage in 1789, advocaat aldaar, doch tevens groot insectenkenner en aanlegger van een beroemde schelpen-verzameling.

dat de beroemde Soemmerring van niets een geheim maakte en van alle aanmatiging vreemd was. Messchert kwam om 1 uur en toen liet S. nog fraaie opspuitingen zien door het microscoop. Onder veel meer toonde hij den bezoekers de reden aan, waarom de arteriën geplaatst zijn waar zij het zijn en wees er op, dat ze immer loopen binnen de buigingen der geledingen om niet door rekking vaneen gescheurd te worden.

Het omtrent het bezoek beschrevene is voor geleerden zeker lezenswaard doch leent zich niet voor volledige behandeling in dit Jaarboekje. Hetgeen mijn grootvader echter omtrent den mensch Soemmerring aantekende is te merkwaardig om het niet ongerept te laten volgen. Het luidt als volgt: „Aan tafel ontving hij ons met de meeste hartelijkheid; hij was de gulheid zelve. Eene helderheid en tevredenheid is over den ganschen man verspreid. Met genoeg verhaalde hij ons, hoe heerlijk hij woonde en hoe hij bij een ruim uitzigt over den Main tot Hanau toe, geene enkele straal der zon miste van haren opgang tot haren ondergang. Laat kwam nog zijn zoon, die door praktische bezigheden verhinderd was. Hartelijk was zijn afscheid nemen en hij kwam nog twee trappen af om mij nogmaals de hand te reiken, als gevoelde hij dat wij ons *hier* niet weder zouden zien. Ga, brave grijsaard, mij in de eeuwigheid voor; God geve mij eenen ouderdom aan den uwen gelijk en doe mij u eens in betere gewesten wederzien!”

30 September vertrokken de vrienden 's ochtends om 10 uren naar Wiesbaden. Zij logeerden er in Die Vier Jahr(es)-zeiten. Het hotel was zeer groot. Zij wandelden eerst naar het Promenadehuis, dat achter een laan van populieren gelegen was. Het had een prachtige zaal met kolommen van marmer. 's Avonds wandelden zij naar Sonnenberg, een oude ruïne met heerlijk uitzicht naar alle kanten. Men had er heen een zeer goeden weg met de heerlijkste uitzichten die men denken kon. Men zag er tot den Donnersberg toe. 's Avonds wandelden zij in het licht der maan naar Wiesbaden terug.

DE RIJN

Het journaal loopt teneinde. Het bevat nog een stukje Rijn-reis, dat wij, om de levendige beschrijving, hier bijna letterlijk laten volgen.

„2 October. Wij reden 's ochtends om 8 uren van Wiesbaden naar Rüdesheim. Van Wiesbaden rijdt men eerst naar Biberich langs uitgestrekte velden, die aan den weg met eenige vrugtboomen beplant zijn. Bij Biberich is het slot van den hertog van Nassau, waarachter een zeer fraaije tuin is in den engelschen smaak, die een ruim uitzigt heeft. De andere zijde van het slot is naar den Rhijn gekeerd, en heeft een vrij en uitgestrekt uitzigt op deze schoone rivier. Het slot zelf is oud: de zaal in het midden is zeer rijk, met beelden en colommen van marmer, doch in een slegten smaak. Dezelve heeft door glazen deuren met een balcon gemeenschap, waarop men het uitzigt op den Rhijn geniet. Van Biberich af rijdt men langs den Rhijn naar Rüdesheim. Aan zijne linkerhand heeft men den stroom, aan de regter de wijnheuvels. Hier reden wij den klassieken Johannisberg en de heerlijke Markenbrün voorbij, wiens wijn ons in Frankfort zoo zeer gesmaakt had. Te Rudesheim stapten wij af in den Engel, een zeer goed logement. Wij gingen er het Stammhaus van de Broemsers ¹⁾ bezien. Wij zagen hier niet veel bijzonders; een oud bed is vrij opmerkelijk om het menigvuldige beeldhouwwerk. De kinderen van den graaf sliepen in een soort van lade, die onder het ledikant van papa en mama was en 's nachts zeker werd uitgehaald. Wij gingen daarna eten en dronken een flesch Rüdesheimer met bijzonderen smaak. Vervolgens beklommen wij des namiddags het Niederwald. Men heeft hier in een tempeltje dat uit eene cirkelvormige colonnade bestaat een heerlijk uitzigt op den Rhijn, die als een wijde kom beneden de voeten des beschouwers ligt. Bingen ligt aan de overzijde en de Nahe stort haar geelachtig water in den Rhijn, en stroomt nog lang onvermengd door dezen zilervloed. Op de Rossel, het hoogste punt van den Niederwald, is het uitzigt trotscher maar minder bevallig.

1) De Brömser- of Niederburg is de stamburg van de ridders van Rüdesheim, welk geslacht in 1668 met de Brömsers uitstierf.

Men heeft dan Bingen meer aan de linkerhand, en is dus meer westelijk geplaatst. Aan den voet van den berg ligt de ruïne van Ehrenburg en midden in den Rhijn de Muizentoren. Bruisschend stort zich de Rhijn hier over stukken leisteën, en baant zich met kracht zijnen geslingerden weg. Ongaarne verlieten wij dit gezigtspunt. Te Rüdesheim zagen wij dien avond nog de vierkante Burgt, die van buiten ruïne is, maar binnen zeer goede vertrekken bevat, die met smaak zijn ingericht. Het gebouw behoort aan den graaf van Ingelheim, die het ook gedurende de zomermaanden bewoont.

2 October. Wij huurden 's ochtends eene aak, die ons tot Coblenz brengen zoude en waarin wij den Rhijn afzakten. Eerst voeren wij naar Bingen, waar wij de Klopp of het oude Castrum van Drusus bekeken, dat op eene hoogte gelegen is in den tuin van eenen notaris. Men heeft hier een ruim uitzigt over den Rheingau en ziet op een punt tot den Donnersberg. Regts over zich ziet men Rüdesheim en verder nog de Johannisberg. Wij voeren verder tusschen de heerlijke bergen die aan wederszijden den Rhijn omgeven. Aan zijne regterhand ziet men de heerlijke wijnstok, die van den top tot den voet der bergen de leibergen met een bevallig groen bekleedt.

Am Rhein, am Rhein da wachsen unsre Reben;
Gesegnet sey der Rhein!
Da wachsen sie am Ufer hin, und geben
Uns diesen Labewein.

Aan de linkerhand zijn de bergen met verschillend groen bewassen en aan hunne voet ziet men den straatweg, dien Napoleon van Mainz naar Coblenz heeft laten aanleggen, en waartoe op menige plaats de rotsen zijn gesprongen, die dan met hunne naakte, steile wanden op den weg nederzien en over het hoofd van den wandelaar hangen. Hier ziet men ook ieder oogenblik oude ruïnen van oude burgten, Rheinstein, Königstein, Falkenburg enz. Over Kaub ligt in het midden van den Rhijn de zoogenaamde Pfalz, een zonderling gebouw, dat met zijne torenspitsen naar een schip gelijk hetwelk zich op het water bevindt. Te St. Goar hielden wij middag en bestegen de ruïne van de vesting Rheinfels. Voor

wij echter daar kwamen moesten wij de Lurleifelsen voorbij varen, hetwelk onmetelijke lei massa's zijn, die zich naakt en zwart uit het water verheffen. Hier maakt de Rhijn eene kromming. Men maakte ons hier op eene echo opmerkzaam, die het geluid van onderscheidene kanten verschillende malen herhaalt.

Langzamerhand verandert het toneel. De bergen worden minder hoog en minder steil en tusschen de bevalligste landschappen nadert men Coblenz, over hetwelk de vesting Ehrenbreitstein zich op eene aanmerkelijke hoogte verheft. Wij namen in Thal-Ehrenbreitstein onze intrek. Wij doorwandelden 's avonds Coblenz, bezagen er eenige oude kerken; en genoten op den brug van de Moesel het heerlijk schouwspel van eenen in duizend kleuren in wolken en golven teruggekaatste zonne-ondergang. 's Avonds genoten wij op de schipbrug tusschen Coblenz en Ehrenbreitstein het gezigt op den Rhijn bij het licht der maan.

3 October. 's Ochtends wandelden wij van Thal-Ehrenbreitstein naar Ems. Wij namen niet den kortsten weg, maar gingen over Pfaffendorf en Horchheim naar Nieder Lahnstein. Hier lieten wij ons met een bootje de Lahn overzetten naar Lahn-eck en bestegen deze ruïne. De toegang op den berg was toegegroeid en wij moesten ons door struiken en boomen een weg banen, dat dikwijls bezwaarlijk genoeg was. Het uitzigt hoewel zeer schoon beantwoordde niet volkomen aan onze verwachting en onze genomene moeite. Nu lieten wij ons weder aan den overkant brengen en wandelden langs de kronkelende Lahn naar Ems. Op drie onderscheidene plaatsen maakt de Lahn een waterval, doordien men dezelve ten behoeve van ijzersmelterijen heeft afgeleid. Een dezer ijzersmelterijen werd door ons bezocht. Ik vergeet nooit de hitte die wij daar ondervonden. Het was geheel dien dag ook zeer heet en onze wandeling langs de Lahn, hoe aangenaam ook door rijke en schilderachtige gezigten, was zeer vermoeijend. Men heeft drie uren noodig van Lahnstein naar Ems als men het pad langs de rivier volgt, dat niet immer even gemakkelijk is. Het dorp Ems is niet ver van de badplaats Ems. Men heeft hier sinds eenigen tijd veel gebouwd, doch voor het genoegen der badgasten is hier weinig

of niets gebouwd, en in dit opzigt staat Ems bij Baden en Wiesbaden zeer achter. De baden zijn van verschillende prijs, na de inrigting der kamertjes. Men toonde ons een marmeren badkuip, die nog van de Romeinen afkomstig zoude zijn. Wij vonden te Ems eene zeer goede tafel, hoewel er slechts drie vreemdelingen meer over waren.

Wij bestegen 's namiddags den berg bij Ems, die uit Schiefer bestaat en keerden 's avonds langs den bergweg in 2 uren naar Thal Ehrenbreitstein terug. De weg is zeer moeilijk. Leibergeren zijn om de glibberigheid moeilijk te beklimmen maar vooral moeilijk af te klimmen. Bizonder zagen wij dit bij Ehrenbreitstein, waar het afloopen zeer moeilijk is door de steilte van den weg en de menigte stukjes lei, die onder den voet voortglijden.

4 October. 's Ochtends was het weder zeer mistig hetgeen ons speet omdat wij daardoor de vesting Ehrenbreitstein niet beklimmen konden, vanwaar men anders een heerlijk en uitgestrekt gezigt over de omringende plaatsen heeft. De bovenlucht was echter helder en wandelaars verhaalden ons, dat zij op de toppen der bergen in de heldere zon gewandeld hadden. Wij verwachtten dus zeker, dat ook deze nevels zouden worden weggevaagd. Hierna konden wij echter niet lang wachten en moesten dus besluiten naar Neuwied te rijden. Te Engers hielden wij ons eenige oogenblikken op, om er den schoonen tuin te zien waar eene aloë bloeide. Men heeft hier een ruim uitzigt op den Rhijn. Op weg ontmoetten ons eenige doopsgezinden (Wiedertaüfer), die hunne baard laten groeijen. Men verhaalde ons dat deze menschen zeer eerlijk zijn en dat zij zich door strengheid van zeden kenmerken.

Neuwied is eene vrij nieuwe stad zooals ook de naam aanduidt. De Duitschers spreken dit woord zoo uit, dat de klem op *wied* valt. De huizen zijn laag en de straten regt. Het is er vrij zindelijk. Achter het stadje is eene fraaije breede laan van hooge populieren. Wij namen onze intrek in het logement der Broedergemeente. Er heerschte aan tafel eene plegtige, bijna angstige stilte. Dit was aan de avondtafel bijna hetzelfde geval. 's Namiddags gingen wij het kabinet bezien dat de prins Maximiliaan verzameld heeft. Het is in

een gebouw geplaatst, dat zich in den tuin achter het slot bevindt. Het gebouw is nieuw en deszelfs onderste verdieping is tot eene orangerie ingerigt. Boven zijn in verschillende kamers de naturaliën geplaatst. Het zijn niet enkel brasiliaansche dieren zooals men misschien zou vermoeden. De prins had reeds voor zijne reis duitsche vogels verzameld, waartoe hij als liefhebber van de jagt gelegenheid vond. Na zijne reis schijnt hij veel geruild te hebben maar grootendeels zijn het toch dieren uit Brasiliën. Voor alle klassen is hier niet evenveel, voor sommige niets; de geheele klasse der Vermes van Linn. is verzuimd en hetgeen men van insekten vindt, heeft ook in vergelijking van het overige weinig te beduiden."

Het journaal eindigt hier. Er liggen nog twee losse blaadjes in waarop aantekeningen over de dagen 5 tot en met 9 October. Ik pik er dit nog uit op:

„5 October. Wij varen naar Brol-Andernach. Droevig uitzigt van dit stadje dat in zijne muren gesloten is. Wij logeeren te Nippes. Wandelen naar de Laachersee over Burgbrol en Wassenach. De Laachersee ligt tusschen de 250 en 280 voet met deszelfs oppervlakte boven de oppervlakte van den Rhijn en is 214 voet diep, in het midden hier en daar dieper. 's Avonds vermoeid te Nippes.

6 October. Wandeling uit Nippes naar een uitgebrande vulkaan Lylykopf bij Niederlutzingen. Basaltberg een kwartier uur daarvan. Rheineck. Heerlijk uitzigt. Varen naar Lintz. Eten aldaar. Wandelen naar de basaltberg bij Erl. Zeer hoog en moeielijk te beklimmen. Men heeft op twee plaatsen boven elkander gegraven. De zuilen zijn hier hooger en dunner. Marmer op den weg daarheen. Groote lagen van lei. Dendriten in de breuken van het basalt, van ijzer? Heerlijk natuurverschijnsel in den grooten stijl.

7 October. Schilderij te Lintz in de kerk uit de oud-Duitsche school. Heerlijk Maria-hoofd. Wij varen naar Unkelstein en bezien twee basaltbergen, een aan den straatweg waarin groote doch broze stukken door elkander geworpen waren, en een bij Unkelbach in zuilen. 3 kwartier van den Rhijn. Nonnenwerth. Groot logement. Beklimmen den Drakenfels. Heerlijk uitzigt op den Rhijn tot Keulen aan de

eene zijde en Rheineck aan de andere zijde. Wolkenburg. Godesberg.

8 October. Bestijgen de Godesberg. Bron. Laan van platanen. Rijden naar Bonn. Kabinet van oudheden. Schoone afgietsels. Fresco-schilderij in de groote gehoorzaal. Dalton ¹⁾ op de trap. Poppelsdorf. Schoone laan met castanjeboomen. De jongere Nees van Esenbeek. Tafel in het logement. Het anat. kabinet. Veel voor path. anatomie bijzonder zieke beenderen. Kromme ruggraat waar de achtste rugwervel bijna de tweede ledenwervel raakt.

9 October. Walther. Hongerkuur. Louvriër over venerische ziekten en Rust in zijn magazijn."

Met nog enkele abrupte aantekeningen eindigt het dagboek van mijn grootvader, den toen reeds zoo vermaarden zoon van Rotterdam. De verdere reis en de thuiskomst beschrijft hij niet.

Ook later heeft de groote liefhebber van reizen meestal een dagboek gehouden, wanneer hij er op uittrok. Misschien dat ik uit zijne reisverhalen nog wel eens wat vertel.

1) John Dalton, Engelsch natuurkundige en chemicus, geboren te Eaglerfield in 1766, overleden te Manchester in 1844.

BEWOGEN TIJDEN?

Van dit jaer van 1618 sijn (in het doopboek) twee maende niet te vinde, te weten November en Desember ende van het volgende jaer van 1619 sijn wel 8 maenden wegh, want het begint in dit volgende bladt eerst met den 5 September 1619 – ofte de kerk doen soo verdruckt geweest heeft dat sij in 10 maende hier niet heeft mogen predeken ofte doopen, dat schijnt mijn wel toe.

Aantekening van Jan Cornelisse Verhoog, dienaar der predikanten, 1670, in het doopboek der Gereformeerde kerk te Rotterdam.